

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1989 — Ч. 6 (338)

Ю. Коломиєць: КОЛОВОРІТ ОКА (II)

А. Дімаров: ТРИДЦЯТИ

Ліда Палій: ДВА СВІТИ МИСТЦЯ
РОМАНА БАРАНИКА

Галина Плужник-Білоус: ОСТАННІ ДНІ
З ЄВГЕНОМ ПЛУЖНИКОМ

В. Пахаренко: ГОЛОДНИЙ 33-ІЙ.

НОВІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол. (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

«СУЧАСНІСТЬ» 1961-1985. Вибране

1987, 510 стор. ISBN 3-89278-002-1 Ціна: 15 ам. дол.

Збірник вибраних матеріалів із журналу Сучасність: поезія, літературна критика, дослідження, публіцистика авторів у діаспорі та з України — В. Симоненка, Г. Снегирьова, Є. Сверстюка, В. Стуса і ін.

Юрій Самброс

ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор. ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол. (безкисл. папір)

Юрій Самброс дає в спогадах детальну хроніку сталінського погрому українського національного відродження, описує цікаві епізоди з життя О. Олесь, М. Вороного, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК». Випуск 7-й (серпень 1987)

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Київ—Львів; «Пам'яті Василя Стуса»

Редколегія: *І. Гель, М. Горинь, П. Скочок, В. Чорновіл* (відповід. редактор)

1988, 102 стор., мал. формат. ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук сьомого числа відновленого в Україні незалежного журналу.

о. Іван Гриньох

ВВЕДЕННЯ ДО ТВОРІВ

Кард. Йосифа, Верховного Архієпископа

1988, 205 стор. ISBN 3-89278-012-9 Ціна: 10 ам. дол.

Збірка статтів з нагоди 1000-ліття Хрищення Руси-України Патріяршого архимандрита о. І. Гриньоха, якими автор вводить читача в Твори Блаженнішого Йосифа (Рим, 1968, 1969, 1970, 1971).

В. Домонтович

ПРОЗА. Три томи

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. ТОМ ТРЕТІЙ

Примітки Ю. Шевельова; тверда оправа, суперобклад. Ярослави Геруляк.

1988, 558 стор. ISBN 3-89278-010-2 (т. 3) Ціна: 30 ам. дол. (безкисл. папір)

ISBN 3-89278-011-0, тт. 1, 2, 3: 75 ам. дол. (т. 1 в продажі, т. 2 в друці).

ТОМ ТРЕТІЙ містить 28 оповідань і нарисів Віктора Петрова, частина яких з'являється друком вперше.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1989

Ч. 6 (338)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JUNI 1989
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Юрій Коломиєць*: Коловорот ока (II).
13 *Анатолій Дімаров*: Тридцяті.
23 *Ольга Самійленко*: Великий голод у творах радянських письменників.

МИСТЕЦТВО

- 36 *Ліда Палій*: Два світи мистця Романа Бараника.
45 *Богдан Певний*: Біль, гнів і радість.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 56 *о. Мелетій Войнар, ЧСВВ*: Церковний устав Ярослава Мудрого.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 64 *Віктор Сабаль*: Постанова ЦК Компартії України — поворот в національній політиці власть імуших СРСР?
73 Відкритий лист поета Степана Сапеляка.

СПОГАДИ

- 76 *Галина Плужник-Білоус*: Останні дні з Євгеном Плужником.
90 *Ольга Фроляк-Еліяшевська*: Нев'янучий калиновий вінок на могилу Дарії-Оди Лебедь.

НАУКА І ПОЛІТИКА

91 *Петро Потічний*: Українознавство в Китаї.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 97 *Петро Одарченко*: Григорій Костюк та його спогади.
105 *Лариса М. Л. Онишкевич*: Читаючи третє число *Тер-мінусу*.

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

- 107 *Василь Пахаренко*: Голодний 33-ій.
116 *Юрій Щербак*: Берегти природу — берегти життя.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 120 Від видавництва: Народний Рух України: бути йому чи ні?
122 *Роза Клопер*: Навіщо піднімати забороло?
125 Нові книжки у книгарнях України... — *Л. М. Л. О.*
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

КОЛОВОРОТ ОКА (II)

Юрія Коломиєць

I

Із тикви блазень виссав
соковицю.
По вінця вигойдав низьку
удачу,
і склав на віттар дикої
вовчиці
блага свої, кричачи:
"паче, паче".

Кадить вислюга в зашморзі
хахлів,
щоб трепетали душі аж
до смерти.
О скверне, скверне виродливих
днів!
І праведних зумів
в могилі
стерти.

Ти перелюбок,
схрещений
лишай, —
так низькістю зв'язали
пуп уроди.
Із споконвіку ланець і
шахрай,
перевертень "скоротченого"
роду.

А шашель б'є уже
ослони ката —
до цурки праведних
аж із гробниці.
Цвіте у вишнях добра,
біла мати,
а ти сатрап строкатої
чортиці.

Богує вивертень у хижій
волі.
(А істина не знає кінців
Божих).
Цей світ прозріє житом
серед поля,
бо з глини зроблені —
всі схожі.

V

Навколішках
цей світ не перейняти,
в матні волочачи
звичаї,
де жайворон на все життя
розп'ятий,
як плакальник сховав
у небі тайну.

Нехай янтарне коло
п'є
на пагорбі мозолі
вишень,
де бані окаянні
зеленою на пам'ять міддю
вийшли,
і заховалися осокором
у ямі,
щоб утопитися "невинною"
вербою
із півчею безкорисного
неба,
аж де підкинута підповня
болю
перепалила хмар охрову
греблю.

Тепер,
затарабань собі
у душу, —
мотуззям глузду
з лихотайки...
І потрошить череп'я

себе змушиш,
щоб з уст лишилися
лиш
цурпалки.

Бо сором вигнавсь
тополинно,
під челюсті позиченого
неба.
Росте із уст гірка
маслина...
"У сюртуку чи в світі
Бога треба?"

VI

Де на папері вибилося
слово,
де у трибках зацокала
година,
де в розумі родилося глибоке
знову
чолом високим у людини.

Де точать рожна кірхи
в небо,
де скручені хрести
на помсту
літа...
так понадлюдсько вірили
у себе
тисячолітнім царством
мітів.

Де вигрілась арійська
постіль,
щоб приректи у ярлику
людину,
і душі вивернуть в порожню
пошесть
нечуваним і в звіра дивом.

Там жахом випаливсь у сірці
камінь,

і очі остовпіли в ту
годину,
коли на кірсі хрест розвів
руками,
щоб вигребти з-під каменя
людину,

і передумати цей світ
на нове:
без кураїв, без оцту
і гірчиці;
істоту з пропасти підняти
знову
і посадити в Себе
по правиці.

А в теремі "намісник" Божий
(від золота вагітним перстом)
хрестить юрму
на стадо
схожу,
і все лишається, як було
вперше.

Ні глузду тут;
не має й дрібки Його
серця...
на блекоті настоявсь світ
до шумовиння...
Рука найменшого тільця
торкнеться,
і буде розум всьому
винен.

ІХ

Колбворот був світ,
ще
перед Словом,
вертівся в оці драглями
зоні,
а Бог ходив із неводом
на лови,
та не було ні риби, ні води.

Аморфно півився у ягодах
кисіль...
У пригорші спіймав Господар
Всесвіт,
і за шість днів
Його улов
поспів,
і наплодилося
жар-птиць та бестій.

Тоді
з піщини Бог зробив
баштан,
щоб кавуни услали
солончак.
Розплющив очі глиняний
Адам
і з'їв антонівку на Євиних
очах.

І так
лишився Рай у Первнів
за плечима.
І сходив овид ливнем
сургуча.
Коромислом гойдалася
причина,
причеплена умом
на все
життя.

Х

Колбворотом вертиться
земля,
і зуби цідяться крізь
губи:
чи мій народ у Бога з'їв
теля?
Чого "невинний" шибеник нас
гудить?

Чи мало лою вилилось
на блуд,
в облуду плетених
літаврів...
І ворон викрякав із двору
люди
на виворіт
правдолюбивих лаврів.

Із ваших рук снувались
снасті,
щоб в кремені святилася
каналія.
Мій рід пройшов усі на світі
страсті —
не менше, ніж народ
Ізраїля.

Все перестій!
Імперії — секунди!
А на чорноземі,
далебі
вас по вінця.
Ще не одні на світі будуть
рунди,
а на Землі Завітній щось
без українця.

Постукаймо до розуму
у гості,
щоб глей прочунавсь добрими
устами.
Цей світ
під попелом чекає
постіль,
що постелив нехотячи
Айнштайн.

XI

Цей світ бродив під хмелем
у медуші;
тюпцем забрів по пахви
в тло,

і душі висохли, як дикі
груші,
де зло із лика плетене
зросло.

У бороді, в сатиновій
калитці,
спаслися шашлі в троні
язика,
і так приречені дугою
в бричці,
де сходом вицвіла душа
низька.

Там бідну Волю витовкли
"кнутами",
щоб трепетали язики
"ура!"
і страхопуд безумними
умами
вінчається безумством
аж
до дна.

XII

Хати стояли тінями
черниць,
курай напопаски ховав
мерців...
Підземний стогін чувся
від дзвіниць,
пасльоном синім цвинтар
цвів.

Тоді я янголом ще жив
у небі,
громили тридцять три рази
жита...
Мені шукала лячно мати
хліба,
та зла бешиха лихо
розвела.

І лихо те
підкинула зозуля,
як земний світ росю падав
ниць,
і сонце висохло в трупарне
зілля:
на чавуні сердець відлтих
лиць.

Це лихо нами взате
із землі,
і знов землі повернеться
землею...
Насущне божевілля біля
мене,
ось-ось чола торкнеться
одкровення.

Та де почати скроні
воскресати?
Чи у колодязі дідівських
зрубів?
Чи в маковій ще раз умерлій
хаті?
Чи у Христових наймах
дроворубів?

ТРИДЦЯТІ

(Притча про хліб)

Анатолій Дімаров

Об'їхавши майже всі села, наговорившись із людьми, повернувся Григорій Гінзбург до Хоролівки. Не зайшов навіть у райком — так натовмився. Повечерявши наспіх, ліг і одразу ж заснув.

Прокинувшись опівночі, так і не міг заснути. Боліла голова, тривога стискала серце. Знову думав про статтю Сталіна "Год великого перелома",* пригадував розмови з селянами, які аж ніяк не спішили вступати в колгоспи. Пригадав і те, як дзвонили з області, дзвонили й строго допитувались: "Як там у тебе середняк, товаришу Гінзбург?.. Не йде?.. Вагається?.. Погано, погано... Читай статтю товариша Сталіна. Читай і мотай на вуса, щоб не було потім пізно!" І оця прихована погроза найбільше обурювала Григорія. Вони, бач, уже намотали на свої завжди наставлені в бік вищих інстанцій вуса, уже роблять відповідні висновки із статті товариша Сталіна. А потім стануть намотувати ті, що стоять нижче. Ці вже як почнуть мотати, то намотають такого, що й за сто літ не розмотаєш!

А що робитимеш ти, товаришу Гінзбург? Ти, секретар райкому, комуніст, вірний ленінець, яким ти себе досі вважав? Теж підставиш свого вуса під оту сталінську нитку? Наплюєш на дядьків, з якими стрічався ці дні, які йшли до тебе з своїми болями й роздумами?

Прийшовши на роботу, Гінзбург перш за все переглянув газети, що чекали на нього.

Майже кожна газетна шпальта криком кричала про новий наступ на куркуля, про початок небаченого, масового руху селянства в артілі. І з кожним номером все нетерпеливішим ставав тон газет до тих, хто вагався, хто сумнівався в раптовому зламі психології середняка.

Весь той день думав про газети Григорій. І врешті-решт вирішив, що більше не можна мовчати. Або зараз, або ніколи.

Писав листа Сталінові, людині, якій звук беззастережно вірити, на яку дивився як на спадкоємця Леніна.

Передруковуємо з харківського журналу *Прапор*, ч. 6, 1988. Зберігаємо правопис оригіналу. — Ред.

* "Рік великого перелому". — *Переклади редакції*.

Я працюю секретарем Хоролівського райкому, що на Полтавщині, отже, можу говорити лише про свій район, — писав Гінзбург. — Прочитавши Вашу статтю, я вирішив ще раз перевірити свої враження і відвідав майже всі села району. Зустрічався з активом, з селянством, вів тривалі розмови. І все почуте мною й побачене, все пережите й спонукало мене написати Вам листа.

Дорогий Йосифе Віссаріоновичу! — продовжував Григорій. — Я перш за все — комуніст і тому зневажав би себе, коли б приховував у собі сумніви, зв'язані з суцільною колективізацією країни, що проголошена у Вашій статті. Вірю в те, що в багатьох районах стався злам у психології середняка і він масово пішов у колгосп. Ми повинні тільки радіти цьому, вітати і підхоплювати цей рух. Але що робити там, де такого зламу поки що не сталося, в такому, наприклад, районі, як Хоролівський? Проголосити і тут боротьбу за суцільну колективізацію протягом року чи двох, як це вже роблять гарячі голови, — чи не означає це грубе порушення принципу добровільності, що його до кінця обстоював Ленін, та й Ви так твердо обстоюєте у своїх працях? Вдатися до лівацьких методів, піти за Троцьким, який закликав не церемонитись із трудящим селянством, будувати соціалізм за рахунок нещадної його експлуатації? Замість того, щоб переконувати, провадити копітку виховавчу роботу, стати на позиції примусу, насильства, репресій?

Чи не завдасть це удару змичці пролетаря з трудящим селянством?

Чи не зруйнує це наше сільське господарство?

Чи не скомпрометує справу будівництва соціалізму в очах багатьох чесних людей, які беззастережно вірять радянській владі, на яких ми спираємось у своїй повсякденній роботі?

Дуже буду Вам вдячний, дорогий Йосифе Віссаріоновичу, якщо Ви дасте відповідь на мого листа. Чомусь переконаний, що питання, поставлені мною, тривожать не мене одного.

Григорій Гінзбург,
член ВКП(б) з 1913 року.

Чи написав би Гінзбург оцього листа, коли б знав, чим доведеться заплатити за нього? Коли б міг заглянути на два місяці наперед?

Бо рівно два місяці чекав Григорій відповіді на свого листа.

Жовтим, зів'ялим листям одшумів листопад. Крижаними копитцями продзвенів за ним грудень. Разом із снігами, з морозами, з хуртовинами прийшов січень тисяча дев'ятсот тридцятого року.

В кучугурах снігів, у високих заметах причаїлися села. Потонули в сніги, хати здавалися нижчими, аніж були насправді. Так, наче поприсідали, заховалися, вклякли, насуваючи білі шапки

на лоби та на очі, — в боязливій надії, що новий рік не помітить їх та й пройде собі мимо.

Йди геть, іди, чого зупинився над нами? Ми ж не кликали тебе: не нажились із старим. Проходь собі мимо, може, десь і чекають на тебе, а нас не чіпай.

Ані нас, ні худоби нашої, що жує, ремигає по теплих стайнях, кошарах, корівниках. Що звикла до одних рук, а з інших, із чужих, не візьме й пучечка сіна і дрібки зерна.

Ні нашого поля, оцієї земельки, де кожна грудочка розім'ята нашими пальцями, зрошена нашим потом. Так щедро зрошена, що не треба й дощів. А ти хочеш, щоб я одцурався свого поля, віддав у чужі руки, одірвавши од власного серця.

Не чіпай долі моєї, дай мені самому розпорядитися нею.

Йди собі, йди, зникай геть у безвість!

Чуєш, проходь!

Тільки січень не слухає — зупиняється в кожному селі, біля кожної хати. Стука шосили у двері, гупа нахабно в ворота, цупить очманілого господаря за полу кожуха чи свитки — і як не оре дядько ногами, як, опираючись, не чіпляється за двері, за ворота, за останній кілок у своєму тину, — не pomoже нічого. Отак і в'їде, задом наперед, у новий тисяча дев'ятсот тридцятий та й прийде до тями вже у колгоспі.

Новий рік прийшов із вітрами. Особливо нависніли вони посеред степу: мели сухий сніг, шарпали люто телефонні дроти, що поснувалися оголеними нервами од Хоролівки аж до Полтави. І не раз обривався зв'язок, і з дротів, що пообриваними жилами обплутували стовпи, стікали безсило слова...

— Хоролівка!.. Хоролівка!.. Дайте Гінзбурга!.. Секретаря райкому!.. Гінзбург?! Товаришу Гінзбург, з вами говорять з обкому!.. Виїжджайте негайно в обком!.. З членами бюро!.. Негайно!.. Це розпорядження першого!..

— Що ти там написав?

Таким запитанням зустрів Гінзбурга його добрий знайомий, ба, навіть друг, коли Григорій перед тим, як іти до першого, заскочив до нього. Сидів за столом — копирсався в якихось паперах, і коли Григорій зайшов, то не звівся йому назустріч, не розвів приязно руки, а з погано прихованим осудом запитав:

— Що ти там написав?

— Ти, може, хоч привітаєшся? — сказав тихо Григорій. Зупинився у дверях і на розпатланій, розвихреній чуприні його дрібненькою росичкою тремтіли краплини талого снігу.

— Пробач, — насупився інструктор обкому, він же й добрий знайомий, він же, можна сказати, і друг. — Але, знаєш, зараз мені не до цього... Ти знаєш, чому тебе викликали?.. Прийшов твій лист

із Москви. З канцелярії Сталіна. — Останнє вже пошепки. — З резолюцією розібратись на місці...

— Мій лист? — перепитав вражено Григорій. — Але причім тут обком? Я ж Сталінові... Особисто Сталінові надіслав!

— Ну, цього я вже не знаю, — здвигнув плечима інспектор. — Це вже не в моїй компетенції... Хочу тільки тебе попередити: готуйся до найгіршого. Твій лист тут розцінюють як злісну вилазку правого опортуніста, переродження...

— Хто ж це розцінює? — перебив гнівно Григорій. Але тут прочинилися двері, просунулося молоде дівоче обличчя:

— Василю Трохимовичу, вас чекають!

— Іду! — підхопився інструктор, явно зрадівши нагоді урвати неприємну для нього розмову. Схопив папери, глянув на Гінзбурга, який все ще стояв біля дверей, приголомшений почутим: — Пробач, мені треба бігти... Начальство!..

В приймальній першого було повно народу. Одні сиділи, тихенько перемовляючись; інші гарячково листали папери, щось поспішно записували; треті нервово походжали, і в них був такий вигляд, наче вони нічого не бачили окрім високих, масивних, оббитих чорною шкірою дверей, що вели до кабінету першого. Григорій вибрав вільний стілець, сів, міцно затиснувши долоні руками: його раптом охопив дроз, так, наче він добре намерзся, а оце шойно став відігріватись. Він схилив голову, щоб не так кидалась у очі права шока, яка смикалась, як божевільна, і завмер.

Хоч Григорій не почував за собою жодної провини, все ж не міг не тривожитись. І попередження інструктора, щоб готувався до найгіршого, і оцей наглий виклик, та ще й з усіма членами бюро райкому, і недобра слава про першого секретаря обкому, який появивсь у Полтаві лише місяць тому, а вже встиг проявити себе як дуже жорстока людина, — все це аж ніяк не могло спонукати до спокою.

Григорій сидів і болісно пригадував зміст свого листа до товариша Сталіна, і ніяк не міг зрозуміти, що ж там було такого, щоб звинуватити його в правому опортунізмі.

Що там було проти політики Леніна?

Адже він у тому листі саме й посилався на Леніна. На оту його всім відому цитату, що її може повторити слово у слово хоч зараз.

Гінзбург виразно бачить потрібну сторінку й оте місце, окреслене червоним олівцем (він сам і окреслив), і окремі, підкреслені ним же слова:

Дело переработки мелкого землевладельца, переработки всей его психологии и навыков есть дело, *требующее поколений*. Решить этот вопрос по отношению к мелкому землевладельцу, оздоровить, так сказать, всю его психологию может только материальная база, техника, применение

тракторів і машин в земледелії в *масовому масштабі*, електрифікація в *масовому масштабі*.*

Отже, цілих поколінь. Не одного-двох років, а цілих поколінь. І то на базі машинізації, електрифікації села в масовому масштабі.

І ще одна лєнінська вказівка. Що стосується безпосередньо сучасних подій: "Ні в коєм случає не обгонять развитие масс, а дождаться, когда из собственного опыта этих масс, из их собственной борьбы вырастет движение вперед".** До речі, цю лєнінську вказівку цитує і Сталін, застерігаючи від адміністрування, декретування, примусового втягнення селянина в колгосп...

— Ти за Лєніна не ховайся! Цитати ми й без тебе вміємо наводити.

— Скажи краще, який відсоток колективізації у твоєму районі?

— Чому ти взяв під крильце куркулів та білогвардійських недобитків?

— Скільки тобі куркулі заплатили за цього листа?

І Григорій Гінзбург, що тримавсь до останнього, врешті не витримує:

— На провокаційні питання не відповідаю!

— Ого!

Григорій майже фізично відчуває, як з кожною хвилиною наростає ворожість оцих всіх людей, що зібралися в кабінеті першого розбирати його справу. Відчуває, як гускне сперте, напоєне отруйними випарами повітря. І чим довше стоїть він у кінці довжелезного столу, тим важче йому говорити, збиратися з думками.

Тим більше, що його весь час обривають, клюють запитаннями та репліками.

Дуже хочеться пити! Але графин і склянка стоять аж по тому краю столу, і ніхто не догадається подати йому води.

— Я сказав усе, що мав сказати, — врешті мовив Григорій.

І тоді пролунав голос першого секретаря обкому.

Досі сидів, ані пари з вуст. Трудно було навіть здогадатись, засуджує він Гінзбурга чи не засуджує. На повновидому, старанно поголеному обличчі — жодного поруху, в сірих очах — якась аж байдужість, наче перший не бачив зараз ні Гінзбурга, ні своїх сорат-

---

* Справа перероблення дрібного землевласника, перероблення всієї його психології і навиків є справа, *що вимагає поколінь*. Вирішити цю справу стосовно до дрібного землевласника, оздоровити, так би мовити, всю його психологію може лише матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин в землеробстві у *масовому масштабі*, електрифікація у *масовому масштабі*.

** Ні в якому разі не обганяти розвиток мас, а дочекатися, коли з власного досвіду цих мас, з їх власної боротьби виросте рух вперед.

ників, а якщо й бачив, то мало цікавився ними. І лишень тоді, як Григорій сказав, що він скінчив, перший звів поголену до сизого голову і зупинив Григорія, що хотів був сідати:

— Зачекайте, Гінзбург, у мене до вас питання.

Сказав те так тихо, що слова ледь прошелестіли у великому кабінеті. Був, мабуть, упевнений, що як тихо не скаже, його все одно всі почують.

Всі завмерли, застиг і Григорій, повернувшись до першого. А він все тим же напівшепотом запитав:

— Чому в сусідніх з вашим районах середняк масово пішов до колгоспу?

— Не знаю...

— Бо там розгромили куркульську агентуру, — терпляче пояснив секретар. — Зуміли переконати середняка в перевазі колгоспного ладу.

— Значить, ми не зуміли, — з гірким сарказмом озвався Григорій.

— Не зуміли чи не схотіли?

— Не зуміли.

— А може, таки не схотіли?

І, не діждавшись бажаної йому відповіді, перший ставить ще одне запитання:

— Члени райкому теж такої думки, як і ви?

— За інших не розписуюсь, — відповів глухо Григорій.

— Хто тут з Хоролівки?

Зірвалися на ноги Ляндер, Путько. Іще хтось запізнило грюкнув стільцем — Гінзбург навіть не повернув у той бік голови.

— Ви теж солідаризуєтесь із своїм першим секретарем?

— Я завжди був супроти!

Це — Путько.

— Я мав неодноразову сутичку із Гінзбургом по найважливіших питаннях нашої політики!

А це — Ляндер.

— Політичну лінію Гінзбурга категорично засуджую!

Це вже завідуючий райвно.

— Сідайте, товариші... Хто хоче висловитись?

Піднялося одразу кілька рук. Гінзбург сів. Застиг, опустивши голову. Навіть тоді, коли всі, хто бажав, висловились, коли почав говорити перший, навіть тоді не підвів Григорій голови.

Перший почав із загальної характеристики стану справ у Хоролівському районі.

Засміченість білогвардійськими елементами, куркулями та підкуркульниками, що повели за собою всю парторганізацію району. Так, усю! І ось наслідок: злісне нехтування найзлободеннішими питаннями, саботаж політики партії, зрив плану суцільної

колективізації, невіра з лінію ЦК на розгортання колгоспного руху.

— Неприваблива картина, товариші.

— Огидна! — хтось із членів бюро.

Перший невдоволено поморщився: не терпів, коли його перебивали.

— Тепер перейдемо до самого Гінзбурга...

Григорій і тут не поворухнувся.

А секретар уже говорив про болото:

— Ви з головою погрузли в правоопортуністичному болоті...

Про ворожу діяльність:

— Ми інакше не можемо оцінити ваш лист, як спробу запламувати ленінське керівництво ЦК ВКП(б), скомпрометувати ленінську політику на суцільну колективізацію трудящого селянства...

Про вороже нутро:

— Треба сказати, що члени райкому Хоролівки проявили політичну сліпоту і не розгледіли вчасно ваше білогвардійсько-куркульське нутро...

Про поведінку Гінзбурга вже тут, на бюро обкому:

— Ви нічого не зрозуміли і нічому не навчилися. Ви й зараз продовжуєте твердити правоопортуністичні вигадки про те, що середняк ще не доріс до колгоспу, що на Полтавщині, мовляв, відсутній масовий рух селянства за суцільну колективізацію в найстисліші строки. Таким чином ви виступаєте, як політичний обиватель, який зневірився у політиці нашої партії...

— Ворог, а не обиватель! — знову хтось із членів бюро.

— Це одне й те ж... І прошу мене не перебивати... Отже, ми не можемо прийти до іншого висновку, окрім того, що ви остаточно здеградували, політично розклалися, втратили лице комуніста, перетворилися на активного пособника білогвардійсько-куркульських елементів, стали їх агентом в лавах ВКП(б).

Закінчивши, трохи помовчав. Потім звернувся до членів бюро:

— Які будуть пропозиції, товариші?

— Зняти з посади!

— Виключити з партії!

— Віддати до суду!

— Змінити бюро Хоролівського райкому!

При останній пропозиції під членами бюро райкому зарипіли стільці.

— Розпустити парторганізацію Хоролівського району як таку, що розклалася!

Перший схвалив усі пропозиції. Крім останньої.

— Думаю, товариші, що розпускати всю парторганізацію не варто. Парторганізація в цілому здорова, і хоролівські комуністи з

честю справляється з історично важливим завданням по суцільній колективізації... Як, товариші хоролівці?

— Справимось!.. Справимось!

— От і добре... Тоді ставлю на голосування запропоновані тут заходи щодо оздоровлення парторганізації Хоролівського району.

Із заздрісною одностайністю члени бюро підносять руки. Підносять все ж по-різному, залежно, мабуть, від посади. Оті, що сидять відразу біля першого, підносять правиці недбало, сперши їх ліктями на стіл. Намагаються, видно, тими правицями протягом дня, як ціпами, то вже й сил немає дерти руки угору. А ті, що подалі, ті тягнуть до першого руки, як школярі, цуплять їх догори, аж суглоби тріщать: на мене глянь! На мене! Та подивися ж, як віддано я голосую!

А може, цього всього й не було? Може, все те тільки привиділося Григорію? Та й яке це врешті-решт має для нього значення!

— Гінзбург, покладіть партквиток!

Ось воно — найстрашніше! От він — кінець!

Григорій встає — закам'яніле обличчя не ворухнеться жодною рисочкою.

Мовчки йде до столу, величезного, як ешафот, столу, вкритого червоним сукном. Іде назустріч власній смерті, хоча ні перший, ані оті, що сидять поруч, ще не підозрюють нічого. Про це знає тільки Григорій.

Зупиняється за два кроки од столу, підносить руку до бічної кишені гімнастерки. Не тієї, де партквиток, а тієї, у якій браунінг, принесений ще з громадянської.

Пришитий татом гудзик не хоче відстібуватись. Опирається, крутить у відчаї металевою голівкою, не пролазить у петельку. Тоді Григорій рвонув клапан і гудзик, вирваний з м'ясом, упав прямо на стіл.

Вихопив браунінг, кинув в обличчя першому:

— Партквиток живим не віддам! Забирайте у мертвого!

Підніс пістолета до скроні..

На цьому й скінчилося засідання бюро обкому. Все ще бліді, покидали присутні великий кабінет. Григорія винесли, браунінг і партквиток лежали на столі. У повітрі пахло порохом, а на килимові, там, де упав Григорій головою, лишилася велика темна пляма. Килим, звісно, замінять, кабінет провітрять, приберуть партквиток і пістолет — ніщо більше не нагадуватиме про секретаря райкому, який, втративши класове чуття, скотився у болото правого опортунізму, став переродженцем і куркульським полигачем.

Тому ми не покладемо його в труну, оббиту червоним перкалем, не відправимо в Хоролівку, щоб там віддали останню

шану покійному: з музикою, з траурним мітингом, з партійним салютом, — не заслужив! А скомандуємо везти до моргу, де байдужі лікарі зроблять розтин черепа, запишуть до протоколу, що куля ввійшла у праву скроню, пошкодила таку-то тканину, від чого й настала смерть, наче це мало якусь вагу і протокол буде колись вивчатися... То ж відправимо його до моргу, а там, після розтину, покладуть оте, що лишилось од Гінзбурга, у с'як-так збиту труну та й відтарабаняють на цвинтар, та й зариють поспіхом в землю: що із ним, з отаким, панькатись! Не поставлять на плескату могилу ні тумби, ні червоної п'ятикутної зірки, що світила живому Григорію. Не поставлять нічого...

І даремно шукатиме збожеволілий од горя Ісаак, приїхавший в область, могилу свого єдиного сина, даремно пхатиме до рук сторожам усі свої гроші, щоб тільки показали, де лежить його Гриша... Даремно...

Бо вони, оті сторожі, і самі не знали, де він похований.

Тільки один із них, змилосердившись над старим, врешті-решт не витрима: підведе навмання до чиєїсь свіжої могили та й скаже, що отут лежить його син.

А грошей не візьме, хоч Ісаак і тицяв їх жужмом до рук.

— Та ти що, старий! Чи ми зовсім уже без совісті!

Та й піде, сердито знизуючи плечима.

А як оглянеться, то побачить схилену постать Ісаака над засніженим горбиком. Ісаак стоятиме так непорушно, що здаватиметься вже й неживою людиною, а печальним надмогильним пам'ятником, чужим усьому живому, і сторож мимоволі подумає, що, може, й справді старому вже не знадобляться оті гроші...

Більше ніхто не бачив Ісаака в Хоролівці. Де він подівся, чи повернувся з Полтави, чи там і лишився, ніхто так і не знав. Може, заскочив на хвилинку додому, захопив злиденні манатки та й знову подався до сина. А може, так і не відійшов од чужої могили: затужавів над нею, закам'янів, і на плечі, на схилену голову ліг товстий шар снігу, і поодинокі відвідувачі, які випадково забивалися в оцей глухий закут, зупинялися, вражені неймовірним пам'ятником печалі й розпуки, витвором якогось геніального скульптора...

Може, сталося й так.

Тільки ми не будемо заходити на отой цвинтар, бо, чого доброго, ще й нас пошиють у співчуваючі правоухильникам, ще й нас назовуть переродженцями та пособниками класового ворога, а то й замаскованими білогвардійцями, хоч нас, може, ще й на світі не було, коли діяли оті білогвардійці. Тож не будемо розшукувати невідому могилу Григорія Гінзбурга, — все одно вже йому нічим не поможемо, — а подамося назад у Хоролівку, де першим секре-

тарем уже товариш, якого прислали на зміцнення парторганізації Хоролівського району.

До всього селянства новий секретар отой — Іван Іванович Суслов ставився як до реакційної дрібнобуржуазної стихії, якій дай лише волю, і вона поглине, розчинить у собі всі завоювання пролетарської революції, засмокче, як у болото. Тому хоча й не виступив одверто проти політики непу (як більшовик перш за все вважав для себе обов'язком дотримуватися залізної дисципліни), однак у душі так і не сприйняв цієї нової політики, вважаючи її за одну з найтрагічніших помилок, що відкинула наш поступ уперед на добрий десяток років.

Нарешті ЦК партії схаменувся і виправив помилку.

Прочитавши статтю Сталіна "Рік великого перелому", Іван Іванович не витримав: схвально ляснув по газеті долонею, збуджено закрокував по кімнаті, насвистуючи свою улюблену пісеньку про паровоз, комуну й гвинтівку.

Далі буде

ВЕЛИКИЙ ГОЛОД У ТВОРАХ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Ольга Самійленко

Великий голод 1932-1933 рр., що донедавна був забороненою темою, як і тема ГУЛагу, знайшов відображення у трьох радянських письменників-романістів післясталінської доби як українських, так і російських. Трьома романами, які в значній мірі зосереджуються на цій темі, є: *Люди не ангели* (1962, рос. мовою) Івана Стаднюка, *Невмиручий хліб* (1981) Петра Лановенка та *Забіяки* (*Драчуны*, 1982, рос. мовою) Михайла Алексеєва. Сам факт, що голод перестав бути забороненою темою для радянських письменників, не означає, що досвідчений читач може сподіватися безстороннього висвітлення складних питань, порушених згаданими авторами. Усі три письменники зображають історичні факти 1932-1933 рр. більш-менш з позицій соціалістичного реалізму, який не завжди дає приклад високого художнього рівня. Проте ці твори представляють неабиякий інтерес хоча б тим, що можна чи не можна писати сьогодні про Великий голод визнаним радянським письменникам, які досягли вершини своєї кар'єри завдяки вмінню говорити не більше, ніж дозволено говорити. А це, як далі буде видно, не дуже багато. Романісти, за винятком Алексеєва, намагаються зм'якшити страхіття голоду, і всі вони уникають питань відповідальності — хто створив голод, чому він мав статися на найбільш родючій землі Європи? Навмисна прихованість відповіді всіх трьох радянських літераторів кидається у вічі і гостро контрастує зі жорстокою відвертістю в'язничного епосу Василя Гроссмана *Все тече*, що вийшов у самвидаві в 1970 р. і в якому на ці питання дається недвозначна відповідь.

Люди не ангели та *Невмиручий хліб* майже не відрізняються щодо стилю, змісту та жанру. Хоча перший роман вийшов спочатку російською мовою, а другий українською, вживання української мови не є ознакою національних почувань самого письменника. Петро Лановенко — радянський письменник, який, навіть можна сказати, випадково пише по-українському про радянських людей, що живуть у так званій УРСР. В обидвох романах відкривається широка панорама життя в українському селі від середини двадцятих років до післявоєнного періоду. В романі *Люди не ангели* видумане подільське село називається Кохановка, а в *Невмиручому хлібі* — Павлівка Кам'янського району.

Сам голод займає лише один розділ у кожному романі й

тракується як одна з тимчасових перепон, що стояли на шляху до соціалістичного раю. Були й інші труднощі, пов'язані з колективізацією, такі як розкуркулення. Згадано й таке "негативне явище" як власовський рух під час Другої світової війни. Як противагу до цих негативів змальовано "блискучі досягнення" соціалізму, появу першої МТС у Павлівці, проведення першої телефонної лінії в селі, будування культурного центру. Вставлені між цими буденними й катастрофічними подіями сцени драматичних сутичок кохановських та павлівських селян з контрреволюційними силами, інтриг куркулів, яких, очевидно, влада не могла знищити повністю під час розкуркулення і які підіймають свої гадючі голови протягом багатьох десятиків років, надіючись ужалити молодий радянський уряд.

У цих романах Стаднюка та Лановенка змальовано ряд постатей, які віддзеркалюють різноманітні селянські типи тих часів, — куркулів, бідняків, середняків, активістів, двадцятип'ятитисячників, вчителів, представників сільради, райвиконкому. В обох романах трагічна любовна колізія з'являється, коли переплітаються долі людей різних політичних напрямків. Головні герої, які звичайно бувають комуністами, заховаються в куркульок і це спричинює напружену родинну ситуацію. На символічному рівні це означає пута, що прив'язують нову радянську людину до заплямованого минулого, від якого важко втекти.

Хоча для Лановенка й Стаднюка Великий голод 1932-1933 рр. займає незначне місце на широкому полотні історичних подій, зображених в їхніх романах, письменники з усіх сил намагаються, щоб читач збагнув цю історичну подію у правильному політичному сенсі. Лановенко й Стаднюк обережно оминають справжню причину голоду. Натомість їхнє тлумачення подій 1933 року зроблене цілком на партійний лад. За історичними фактами, які збираються на Заході, Великий голод був результатом політики радянської влади за Сталіна проти українського народу, що чинив опір колективізації, та проти національних прагнень української інтелігенції. Стаднюк і Лановенко дбайливо боронять від обвинувачень владу, яка, даючи розпорядження на збільшення пляну хлібозаготівель, фактично спричинила голод. Вони подають цілу серію другорядних причин, багато з яких є просто перебільшенням дійсної ситуації.

Правду кажучи, автор *Невмиручого хліба* не вводить читача в оману щодо відібрання збіжжя владою, тобто не відмовляється від того, що це було. Проте Лановенко все ж таки натякає, що голод постав як кульмінація низки подій, включаючи природні лиха та людські промахи. Складається враження, що в Павлівці голод виникає *поступово* — задовго до горезвісного 1932 року. Авторське твердження, що колективізація у Павлівці закінчилася ще в кінці 20-их років, переходить у спостереження, що тепер, коли все гаразд,

виникла інша несподівана небезпека — комахи загрожують врожаєві; погане управління допускає, щоб жито гнило у великих купках на залізниці; навесні 1931 р. замерзла земля заваджає сівбі і т. д. Применшується саме значення конфіскації зерна — акції, що породила голод.

У романі конфіскація зерна ніби загострює погані обставини, які усі разом приводять до голоду. Лановенкове спостереження, що збільшується реквізиція збіжжя на селі звучить правдоподібно, але це лише зовнішньо, бо якщо пильно розглянути творчі засоби, які автор вживає, щоб це показати в романі, то зразу видно, що він навмисно уникає драматизації подій, які яскраво закріпили б ці моменти у читачевій уяві. Хоча не одна особа в романі згадує про те, що останнє збіжжя вивозять з колгоспів, читач на цьому не зосереджується і не зупиняється, як він зупиняється, щоб з більшою увагою розглянути контрреволюційні акції куркулів (останні барвисто драматизовані автором). Лановенко теж мовчить відносно активістів, призначених до виконання цієї справи, які ходили по хатах, вишукуючи насіння до останнього зерна та забираючи страву до останнього шматка печеного хліба.

Але найголовніше у зображенні явища голоду — це те, що автор обвинувачує не саму владу, а лише її місцевого представника — голову райкому Боровика. У гарячій розмові між Панасом Кушніренком, головою сільради, та Боровиком, перший гірко закидає другому його амбіцію та жадобу слави:

Я не саботажник, — підвівся й собі Кушніренко. — Може більше за тебе вболіваю за робітників, які не можуть купити досхочу хліба. Але що поробиш, коли з року в рік неврожай. А чому? Ти сам був хліборобом і повинен знати. Колись селянин голодував усю зиму, а зерна не чіпав, бо пам'ятав, що без нього не може бути врожаю, а що робиш ти? Згадай хоч би минулий рік. Половину насіння і весь страховий фонд з колгоспу вивезли. А потім державну позичку нам давали. Довелося висівати зерно з малою схожістю. Для чого так робити? Тільки для того, щоб район зайняв перше місце в зведеннях по хлібозаготівлі, щоб тобі покрасуватися на Дошці пошани за перевиконання плану.¹

Таким чином відповідальність за створення штучного голоду в Павлівці падає не на державу чи її керівника Сталіна, а на одну людину — на продажного службовця, хворого на манію властолюбства.

Найфантастичніше пояснення Великого голоду дає Стаднюк у романі *Люди не ангели*. Там бачимо цілу серію поганих врожаїв, що ніби почалися невдовзі після колективізації, і це прокладає шлях до самого голоду. При цьому влада забирає збіжжя у Кохановці

тому, що, мовляв, сусіднім селам не вдається виконати пляну хлібо-заготівель. Стаднюк уводить читача в обманний світ соцреалістичних шаблєнів. У нього виходить, що голод у Кохановці спричинений частинно як вислід контрреволюційної змови "пошкодити" колгоспові. Її організатором був Трифон, чоловік непереборної куркульки Оляни Басок, яка всім на диво з'являється у Кохановці після подвійного нещастя: розкуркулення та заслання на далеку, холодну північ. Трифон — український націоналіст, який терпеливо переховується в Польщі до того часу, коли можна буде йому та його однодумцям повалити радянську владу в Україні. Через свого агента Трифон повідомляє жінку про свої майбутні пляни:

Щоб за два-три роки у колгоспі не залишилися ні одного коня, ні однієї пари биків. Урожай спалювати на пні і в скиртах. Потрібний голод. Потрібний мужицький бунт. Тоді прийде на допомогу закордон. Військо української національної ради напоготові. Трифон у тому війську входить в чини полковника.²

Оляна покірно виконує накази чоловіка і схиляє на свою сторону найбільш політично ненадійного (з точки зору тогочасної пропаганди) елемента в селі — політично неосвіченого селянина Платона Ярчука. Вона радить йому красти якнайбільше збіжжя з колгоспу: "Колгоспи від нечистого... обмолоти урожай і половину на чорний день збережи."³ Платон дослівно виконує її поради і в 1932 році краде мішок збіжжя з поля під час сівби. І не один Платон так поводить. Він та інші селяни, здебільшого середняки, які "обкрадають" рідну землю, підливають масла до вогню, який вибухає у 1932 р.

Стаднюк та Лановенко в однаковій мірі перекручують ролю, яку виконували головні особи у конфіскації збіжжя. Згідно з радянською історіографією, і один і другий явно виявляють небажання згадувати про жорстокість активістів та про ролю двадцятип'ятитисячників (партійні робітники-добровольці, які допомагали місцевій владі забирати збіжжя). Ці два типи показані в романі *Невмиручий хліб*, але вони ведуть себе протилежно до історичних даних. Співчуття до селян, яке вони виявляють до них, породжує підозріння, що Лановенко має намір славити цих "героїв" сталінського аграрного терору в очах несвідомих читачів, які, можливо, самі не пережили голоду, а лише чули про нього від інших людей.

Хлібозаготівельних бригад, що забирали збіжжя від селян під час голоду, немає в романі Лановенка. Описується трьох активістів, які шукають захований куркулями хліб під час колективізації, що відбувається декілька років раніше. В одній сцені Панас Кушніренко, голова сільради, приходиться до старої Теклі (куркулька, яка нагадує Оляну Базок) обшукати її садибу. Той факт, що Кушніренко та його

товариші не вриваються до неї без дозволу, а приходять на запрошення Теклі, прикрашає історичну правду. Хоча активісти озброєні піками, якими вони "делікатно" проколюють стелю, стіни та підлогу Теклиної хати, вони на диво поводяться як справжні джентлмени і Теклю не зачіпають, коли роблять обшук. Єдина особа, яка виявляє агресивність під час обшуку — це сама Текля. Не зважаючи на свої літа, вона лає та погрожує кулаками. Коли активісти знаходять двадцять пудів схованого збіжжя (Лановенкові куркулі у цих авторів поводяться як справжні "вороги народу"), обурена Текля б'є Кушніренка по голові лямпою, а коли товариші пораненого голови сільради виносять його з Теклиної хати, ця стара баба без сторонньої допомоги робить розгардіяш у власній хаті (розкидує речі, б'є посуд), щоб виглядало наче це робили активісти.

Таким чином на сторінках роману Стаднюка мученик перетворюється в мучителя й навпаки, а агенти радянської влади впливають на поверхню як позитивні постаті. Це саме стається у романі Лановенка. Лановенків двадцятип'ятитисячник росіянин Семен Кремньов позитивно змальований. Приїхавши з Харкова до Андріївки (село, яке розташоване недалеко від Павлівки), Кремньов стає директором Андріївської машино-тракторної станції (МТС). Він змальований як спеціаліст підвищення продуктивності праці хліборобів у селі. Розумний дорадник, який лише дає пораду, але нікого не примушує, Кремньов застерігає, щоб селяни звернули увагу на цьогорічний врожай, а не турбувалися про майбутні.

Якщо голод у фіктивних Петрівці та Кохановці має трохи абстрактний характер, то це тому, що жадна з головних постатей (чи навіть з другорядних) не вмирає від виснаження. У романі *Невмиручий хліб* лише худоба гине, а сам голод автор евфемістично називає "нестачею". Тут знаходимо єдиний епізод людського страждання, що нагадує про трагічну втрату життя від Великого голоду, але навіть цей епізод зображено так, що грандіозність катастрофи набагато зменшується.

Ідучи одного разу на коні, Панас Кушніренко бачить, як жінка збирає колоски у полі. "Ти шо... до в'язні захотіла" — кричить він, натякаючи на ганебний "Закон 7-го серпня 1932 року" (себто "закон колоска"), за яким підібрання єдиного колоска з колгоспного поля вважалося злочином проти соціалістичної власності. Коли жінка, Домаха Якимчук, не може відповісти від страху, Кушніренко провадить її до хати. "Панас Миронович засвітив електричного ліхтарика, обвів пучечком світла стіни. Троє дітей лежали впритул на полу. Не було ні подушок, ні ковдри, ні рядна, ні соломинки під ними. Самі голі дошки. Домаха стояла як мара з колосками і вся тремтіла. Очі розширені, немов у божевільної. Кушніренко вискочив з хати як ошпарений".⁴

Подібні картини дітей, що лежать на підлозі, не маючи сили поворухитися, можна знайти майже у кожній розповіді очевидців голоду, але в романі слово "голод" не вживається і його відсутність дає можливість припустити, що існують якісь інші причини цієї жахливої картини. І дійсно, автор подає цю причину: Домаха Якимчук не звичайна собі селянка, а повія, яка навіть у найліпші часи живе у злиднях. Отже тут бачимо особисту морально-соціяльну проблему, яка не має нічого спільного з голодом на селі. Наскільки точніша була б картина голодних жертв, якби Лановенко вибрав якусь середню незаможну родину, яка занепадає тільки від голоду. Але це означало б признати голод нещастям катастрофічних пропорцій, а не тимчасовою перешкодою на шляху до побудови соціялізму. Натомість, у цьому "соцреалістичному" романі бідолошній Домасі не дають загинути. Наступного дня сам Панас відпроваджує її до МТС, де вона влаштовується на роботу як прибиральниця, а її дітей забирають спочатку до лікарні, а потім до притулку для сиріт, де про них дбають далеко ліпше, ніж дбали про дітей справжніх жертв голоду.

Стаднюк не такий скупий на слова, коли змальовує наслідки голоду:

Голод... страхітливе чорне слово, що холодить душу. Хто не переживав голод, той не в силах уявити, скільки породжує він людських страждань. Нема нічого жахливішого для чоловіка — голови родини, ніж усвідомлення своєї повної безпорадності перед сумним, благальним поглядом жінки, яка не знає, чим нагодувати дітей. Нема нічого страшнішого для матері, ніж вигляд виснажених отупілих голодних діточок, що забули сміятися.

Якщо б тиждень, місяць... А то ж багато місяців у більшості Кохановських родин нема що поставити на стіл... Спорожнені пивниці, ні одної курки на подвір'ях не лишилося. З'їджене бурякове насіння..

Всі чекали весни, як ніхто ще в житті нічого не чекав. Чекали, коли мороз відпустить землю і можна буде перекопати городи, де восени вибрали картоплю. Може залишилася якась картоплина у землі. Вимерла за зиму, вона зберігає у затверділому мішечку пучку крохмалю. Чекали, коли оживе кора на липах, набубнявіють бруньки. А там появиться молода кропива, лобода, шавель, пшеничка. Надіємось, що природа хоч чимось допоможе людині. Та весна раптом відступала, завдаючи людям страшного розпачу.

Першими вмирили з голоду чоловіки. Потім жінки. Але, перш ніж відійти з життя, нерідко люди втрачали розум, переставали бути людьми.⁵

У сільраді секретар сидить опухлий з голоду, і навіть діти Степана Григоренка, голови сільради, відчувають біль у животі від голоду. Перебуваючи на межі голодної смерті, Платон Ярчук та його жінка кип'ятять діжку, в якій раніше було сало, надіючись видобути

з неї краплини розтопленого товщу. Цей товщ здається їм "справжнім, великим, святочним сонцем".⁶

Ці деталі та згадки про випадок людоїдства, хоча не здійснений, свідчать про намір Стаднюка дати, до деякої міри, більш правдиву картину голоду, ніж дає Лановенко. У Стаднюка бачимо сцену, де Платон приходять до свого племінника Григоренка, а йому кажуть Григоренкові падчерки, що мати не веліла нікого пускати до батька, коли він відпочиває. Не звертаючи уваги на заборону, Платон заходить до хати й бачить на ліжку свого непритомного племінника з закривавленою головою, а біля ліжка молоток увесь в крові. З переляку вибігши на двір, Платон Ярчук несподівано зустрічається з Христею, Григоренковою жінкою. Божевільна усмішка на її губах видає жахливий намір убити чоловіка та нагодувати м'ясом своїх дівчаток. Завважмо, що не випадково така жахлива думка зародилася в голові Христі, бо як дочка розкуркулених батьків, вона взагалі показана духовно нестійкою, що підтверджується багатьма іншими епізодами в романі.

Нарешті Стаднюк натякає й на величезні розміри голоду в Кохановці. Ганна Ярчук довго думає, як примусити чоловіка відремонтувати свою хату у сусідньому селі, але потім вирішує нічого не робити, бо "Хто купить? Он скільки хат із-за голоду пустує".⁷

Багато прогалин, недомовлень та перекручень, які існують у романах Стаднюка й Лановенка, доповнюються додатковою інформацією у *Забіяках* — автобіографічному романі російського письменника Михайла Алексєєва. Дія роману відбувається в селі Монастирське Саратовської губернії на Волзі. У той час як в епічних романах Стаднюка та Лановенка події відбуваються з карколомною швидкістю, роман *Забіяки* охоплює відносно короткий період — від кінця 20-их років до фатального 1933-го.

Це роман не драматичних подій, а статичний опис, подібний до бунінських оповідань. Автор кидає носталгічний погляд на селянське життя перед тим, як п'ятирічні пляни гальванізували та забруднили сільську місцевість. Нічого надзвичайного, ніяких драматичних куркульських інтриг проти радянської влади, ані власовців у романі немає. Усі дії в ньому впливають з одного, на перший погляд, незначного випадку — сварки між двома приятелями, восьмилітніми хлопчиками Мишком Алексєєвим та Ванькою Жуковим через якусь дрібницю. Дорослий оповідач, роздумуючи над своїм дитинством, описує, як ця сварка, причину якої самі хлопчики швидко забувають, розколює ціле село, включаючи не лише людське населення, але й собаче, на дві воюючі половини. Змальовуючи анекдотичні сцени ескалації ворожості поміж Мишком та Ванькою, оповідач не забуває кинути погляд у минуле,

перед сваркою, де панує ідеальна дружба цих двох молодих споріднених душ.

Ці два розповідні моменти часом переплітаються, часом розходяться, створюючи враження двох окремих світів, які раз-у-раз перетинаються. Перший — світ шкільного життя, в якому сварка виникає. Це є світ сільської ради, де знаходяться дорослі — Мишкові та Ваньчині батьки. У цьому світі радянської дійсності підготовляються списки до розкуркулення. Другий світ не має нічого спільного з першим. Це є світ дитинства, де години проходять черепашачою ходою й позначаються не годинником, а прилетом граків, замерзанням річки, грою на полі, спостереженням за вужем, що пливе через річку Баланду, приручуванням молодого пташеняти. Десь у тому другому, дорослому світі, селяни будують першу семирічку в селі, збирають врожаї, розкуркулюють своїх сусідів, але ці звуки радянського "прогресу" чути як далеко гуркотіння грому в дитячому світі, де навіть цінності нового режиму та християнство співіснують мирно.

Дурна сварка, яка могла бути розв'язана давно, якби цьому не перешкодили упертість та гординя, нарешті полагоджується в 1932 році — році Великого голоду. Як на нього не дивися, голод 1932-1933 рр. — жахлива подія, але в *Забіяхах* розміри зображеної втрати, яку голод приносить, збільшує враження його масштабів. У *Забіяхах* голод — не просто ще одна історична трагедія на рівні з Другою світовою війною, це зла сила, подібна до змія, який вкрадається в рай дитинства та виганяє хлопчиків з раю до світу дорослих. Сенс жахливої непоправної втрати, спричиненої голодом, виростає у десять разів, бо голод наступає якраз тоді, коли Мишко та Ванька миряться.

Голод зводить нанівець усі незначні людські почуття образи чи егоїзму, які розділюють жителів села Монастирське. Голод зрівнює усіх перед смертю. Він убиває всіх людей — всіх персонажів роману, любовно описаних оповідачем: Жукових, батька та матір, Мишкову маму і багатьох інших знайомих та друзів двох хлопчиків, включаючи одного їхнього однолітка. Усі жертви голоду не лише зариті в одну могилу, що підкреслює зрівняння усіх мертвих, але над цією могилою стоїть хрест, зроблений з дерев'яних воріт, які колись належали Мишковому дідові, який теж помер від голоду.

Зрештою, голод не лише ставить хрест над дружною хлопчиків (Ванька зникає з села після похорону своїх батьків), він розриває усю тканину людських цінностей, які становлять сутність роману. Найголовніша цінність — та, яку втілюють Мишко й Ванька своєю дружною, яка дозволяє поділитися найменшою своєю турботою з близькою людиною.

До 1932 р. природа для Мишка й Ваньки була невичерпним

джерелом втіхи. Голод назавжди змінив цей погляд на природу тим, що він здер з неї весь ліризм і духовність та перетворив її в місце, де можна було роздобути щось з'їсти: "Тепер рослинний світ представляв для всіх нас зацікавлення остільки, оскільки міг бути вжитий як їжа".⁸ Одна з найзворушливіших сцен, коли Мишко натрапляє на кінський цвинтар і пізнає по копиту труп батькової кобили Карюхи, яка лежить посеред туш здохлих коней. Мишко дивиться, як до неї підходять Ванька з батьком:

Сльози самі собою вискочили з моїх очей, коли побачив, як висохла, жилага рука Григорія Яковича Жукова, який спустився у котлован трохи раніше від свого сина, ухопилася за ногу коня, щоб відрубати її сокирою разом з окостом. — Дядь Гриша, не треба-а-а! — закричав я розпачливо, але Жуков-старший навіть не підвів голови. Засунувши себе і, зігнувшись, що називається, у три погібелі, поволі, з багатьма зупинками став видряпуватися нагору.⁹

Мишко оплакує коняку та те життя, яке ця улюблена тварина йому пригадує. В кінці роману, коли майже всі або вмирають, або втікають з села, все село наче звужується до пари об'єктів — карюхіне копито, хрестик на спільній могилі — та спогади самого автора про своє дитинство, які перетворюються в книжку.

З усіх трьох романів картина людського страждання змальована найбільш повно у *Забіяхах*. Але чи те саме можна сказати про насвітлення історичних фактів? Чи Алексєєв більш відверто признає вину влади, ніж Стаднюк та Лановенко? Доводиться визнати, що в інтерпретації багатьох питань Алексєєв так само не відхиляється від офіційної партійної лінії, як і його два брати по перу. Відомо, що розкуркулення був процес, який закінчився засланням на Соловки не тільки куркулів, але й середняків та підкуркульників. У *Забіяхах* цей процес досить виразно зображений. Коли Мишки батько, секретар сільради, висловлює своє здивування, що його начальник відзначає куркулів на списку на підставі кількості домашньої худоби, яку вони мають, не враховуючи кількості членів у родині, яких та худоба годує, той бере на себе обов'язок переробити список. Але проблема полягає не в тому, хто входить в список. За словами Анни Сергіївни з Гроссманового роману *Все тече*, проблема була не в тому, що списки куркулів були зроблені негідниками, але в тому, що взагалі такі списки існували.

Алексєєв найліпше пише, коли він з тонкістю розглядає чи згадує теми, які донедавна було заборонено обговорювати в радянській пресі. Наприклад, це можна зауважити по тому, як він виявляє співчуття до українців та українського побуту. Як уже було сказано, дві сили мають вплив на Мишка та Ваньку: з одного боку —

це молода радянська влада з усіма її символами: піонерські пісні, шкільні бригади, що помагають у сівбі і т. п. З другого боку — це дореволюційний період. Сама назва села Монастирське не належить до "нового життя". Воно пахне минулим, старовиною і неначе підкреслює продовження величезного впливу релігії на селян після революції. Одна з найпозитивніших постатей роману — дід Мишка, який має величезний вплив на моральний розвиток свого внука. Він є побожною людиною, яка не цурається своєї релігії, навіть коли його особисті релігійні почуття можуть пошкодити синові — секретареві сільради. Дід Михайло (його ім'я не випадково підкреслює духовну схожість між ним і внуком) стоїть осторонь від сучасних турбот селянського життя. Він живе у своїй самотній хатині, яка оточена природою. Дід є українець, говорить по-українському з внуком, і кінець-кінцем символізує усі вічні цінності, які передаються у спадщину внукові: доброта, співчуття до людей та тварин, любов до природи.

Ототожнення позитивних цінностей у романі з українською культурою є несподіванкою для російського читача. Так само несподіваним є відхід автора від звичайних відповідей щодо питання вини. Перш за все, той факт, що оповідач розповідає про минулі часи з точки погляду дитини, звільняє його від багатьох "дорослих" тем, як, наприклад, розкуркулення чи голод — теми, які були б незрозумілі восьмирічному хлопчикові.

Причини голоду згадуються в романі лише два рази. Перший раз у загальному спостереженні, що "Степове Поволжя від давніх-предавніх часів привчило місцевого сівача ставити поряд три слова: посуха, неврожай, голод, що грізно впливали одне з одного".¹⁰ Але Алексєєв не має наміру переконувати читача, що голод 1932-1933 рр. походить з неврожаю. Навпаки, він пише:

У тридцять третьому почався другий за моєї пам'яті голод, він був, мабуть, страшніший від попереднього, хоч і не був викликаний посухою — тією споконвічною злою мачухою землі. Правду кажучи, і тепер я ще намагаюся зрозуміти походження цього голоду. Урожай у тридцять другому році був якщо не найбагатший, то, в усякому разі, не поганий...¹¹

Та сама відповідь — "Я не знаю" — повторюється ще раз у розмові між Мишком та батьком, який, посварившись з начальником, кидає свою родину та переїжджає на нову працю в село Мала Єкатеринівка:

- У Малій Єкатеринівці також голод?
- Голодно, синку, і там. Але не так як у нас.

— Люди вмирають?

— Буває, що й вмирають. Але трохи менше, ніж у Монастирському.

— А чому?

— Трудно сказати, синку. Можливо, що люди дружніші, а може там виявилось менше таких дураків, як Зубанови, або таких негідників і сучих синів, як Воронін, — не знаю, Михайле, але в Малій Єкатеринівці трошки легше.¹²

Відмова Алексєєва від уточнення цієї короткої, неясної відповіді оголошує правду голосніше, ніж очевидна брехня.

Ані Стаднюк, ані Лановенко докладно не зупиняються на засобах конфіскації хліба і майже нічого не говорять про активістів, натомість Алексєєв відверто описує, як голова сільради Воронін приходить до хати голодних селян зі своїм шупом (рафінований різновид традиційного списа, винайдений ним, щоб ліпше вибирати насіння з-під землі чи з-під підлоги).

Що заслуговує премії за використання езопівської мови — це опис сільських активістів у *Забіяхах*.

Восени 1932 року старшим школярам доручали працю — пильнувати, щоб з колгоспного поля не повикрадали жито. Хлопці зловили серед білого дня злодія з цілим мішком жита. Але, на диво, злочинець Карпушка Котунов зовсім не належить до "куркульських парикмахерів". Навпаки, він один з Воронінських активістів. Іронія тут очевидна. Мاستься на увазі, що Карпушка виконує свої обов'язки активіста у прямому розумінні слова — він краде. У романі *Все тече* оповідач з розділу про голод, Анна Сергіївна, яка сама була активісткою під час голоду, прямо каже:

І не ті найпоганіші, що вірили у шасливе життя, якщо знишити куркулів. І люті звірі і ті не найстрашніші. Найпоганіші, що на крові справи свої улаштували, кричали про свідомість, а самі особисті порахунки зводили і грабували. І нищили заради користи, заради барахла, пари чобіт.¹³

Факт, що сльози Карпушки зворушують хлопців і примушують відпустити його (більш ніж він зробив би для них), нікому про цей епізод не кажучи, і факт, що незабаром їхня хоробрість була винагороджена медалю, показує в пародійному світлі радянську систему нагород.

Легко бачити, чому роман Гроссмана *Все тече*, який виправляє помилкові чи перекручені з історичної точки зору погляди на голод, не міг бути опублікований на його батьківщині, бо в ньому кожний радянський міт пов'язаний зі сталінізмом та тридцятими роками, повалений. Правда відкривається через розмову колишньої активістки Анни зі своїм мешканцем та коханцем

Іваном, який просидів тридцять років у таборі. Вона розповідає йому, як бралися хабарі та як легко робилися куркулі: "А занастити легко — напиши на нього, а підпису не треба, що на нього наймитували, або мав трьох корів — і готовий куркуль".¹⁴ А про міт, що після розкуркулення піднялась продуктивність праці, вона каже: "Після розкуркулення дуже посівні площі впали і урожайність стала низькою. А зведення давали, ніби без куркулів зразу розквітло наше життя. Сільрада бреше в район, район в область, область в Москву..."¹⁵ А про Великий голод: "Наказ вбити голодом селян на Україні, на Дону, на Кубані, вбити з малими дітьми. Вказівка була забрати і насінневий фонд увесь. Шукали збіжжя, ніби не хліб це, а бомби, кулемети".¹⁶

Передсмертна сповідь Анни Сергіївни (вона незабаром умирає від рака легенів) виглядає як транскрипція зворотного кримінального процесу, де в ролі обвинувача виступає приватний громадянин, а в ролі обвинуваченого — радянський уряд: "Хто цю цифру дав на всю Росію?.. Хто цей плян дав на все селянство? Хто підписав?.. Хто вбивство масове підписав?.. Хто відбирав хліб?.." ¹⁷ І йде ряд неминучих запитань: "Невже Сталін про це знав?.. Невже відмовився Сталін від людей? На таке страшне вбивство пішов... Невже ніхто не відповів за все це? Ось так і забудеться без слів".¹⁸

Правильна відповідь на риторичні запитання колишньої активістки, яка перед смертю виносить вирок своїм особистим злочинам, є та, що винен і Сталін, і Ленін, і ціла кляса партійців-урядовців — підлесників, тих, що погоджувалися з усім, що робить уряд, аби їх самих ніхто не зачіпав та не заважав і їхніх плянах робити свою кар'єру. Винні й ті, що мовчали, навіть коли розуміли, що на їх очах твориться неправда. Усі ці росіяни та українці символічно зображують державу у всій її недобррозичливості.

Від несміливих натяків у романах *Невмиручий хліб* та *Люди не ангели*, що голод 1932-1933 років був спричинений не самою владою, а якимись продажними урядовцями, якимись Боровиками, до більш чесної мовчанки в *Забіяхах* ("Я не знаю, синку"), ми приходимо до найчеснішого визнання вини у Гроссмана — усі винні, увесь колектив.

---

1. П. Лановенко, *Невмиручий хліб* (Київ, 1981), стор. 228.

2. И. Стаднюк, *Люди не ангели* (Москва, 1972), стор. 56.

3. Там же, стор. 46.

4. П. Лановенко, стор. 237.

5. И. Стаднюк, стор. 96-97.

6. Там же, стор. 100.

7. Там же, стор. 117.
8. Михаил Алексеев, *Драчуны* (Москва: изд. "Молодая гвардия", 1982), стор. 280.
9. Там же, стор. 287.
10. Там же, стор. 263.
11. Там же.
12. Там же, стор. 294.
13. Василий Гроссман, *Все течет* (Франкфурт-на-Майне: изд. "Посев", 1970), стор. 118.
14. Там же.
15. Там же, стор. 122.
16. Там же.
17. Там же, стор. 117, 133.
18. Там же.

ДВА СВІТИ МИСТЦЯ РОМАНА БАРАНИКА

Ліда Палій

У кінці 1988 р. в приміщенні Канадсько-української мистецької фундації (КУМФ) в Торонті відбулася виставка Романа Бараника. Перше, що кидалося у вічі глядача на цій виставці, — це незвичайно оригінальна і приваблива оркестрація чистих променистих барв. Кольорит, залежно від тематики, змінюється від ласкаво тепложовтих до гнівносиніх і фіолетних тонів.

Картини Бараника оригінальні також своїми формами. Вони здебільшого квадратні, іноді складаються з окремих панелей. Його полотна завжди без рамок, деякі обрамовані тільки смугою кольору. Поверхня картин часто поділена на горизонтальні, рідше на вертикальні смуги. Тому мистець рідко коли застосовує засади класичної перспективи, ці смуги творять ілюзію простору. Окремі панелі також дають картинам третій або й четвертий вимір. На них бачимо зображення, пов'язані змістом чи кольором з цілістю образу, вони, однак, в іншому фокусі, немов деталі відмінної реальності, наче в іншому часі та просторі. Цими панелями він вміло поєднує описове з абстрактним.

Людські постаті у Бараника спрощені, без контурів. Обличчя переважно намічені тільки штрихами, іноді не мають рис. Мазки пензля у мистця сміливі, певні, нема сумніву, що він досвідчений маляр. Люди і природа образів статичні, наче застигли в русі. На картинах брак одного чіткого джерела світла, зображення осяяні самими кольорами. Це викликає враження ефемерності чи навіть сюрреалізму.

Бараник часто малює великими площами однієї барви. Його однокольорові поверхні складаються в дійсності з густо накладених мазків, серед яких просвітлює темніше тло і надає барві певної вібрації. Ці ніби гладкі площини переважно контрастують з іншими, густо орнаментованими площинами. Їхнє зіставлення, а також незвична композиція творять певне напруження на картинах.

У мистця бачимо взаємодію поетичної інтуїції з його інтелектом. З повсякденних подій Бараник вміє створити драматичний сюжет. Глядач приневолений застановлятися над змістом картини, питати себе: що тут діється? Що має статися?

Я не згідна з Володимиром Бараном, який у рецензії на цю виставку (*Свобода*, 15 грудня 1988) писав, що Бараник — мистець експресіоністичного напрямку. У Бараника немає агресивності,

Роман Бараник, *Відпочинок* (олія)

експресивного руху ні різких кольорів. Коли вже визначувати до якогось стилю, то радше назвала б його постімпресіоністом. Його контрастування однобарвних площин з густо-орнаментальними на деяких картинах нагадують твори французьких малярів Бонара чи Вуляра.

Тематично твори виставки можна поділити на дві категорії, два різні світи: один світ погідний, з повсякденною тематикою, другий — спогадів і турбот про долю батьківщини.

Сучасний, повсякденний світ

Картини *Відпочинок*, *Дівчата і птахи*, *Дві дівчини*, *Теплий липень* і *Дві фігури* намальовані в ясних кольорах, погідні та соняшні. У них відчуваємо переживання тихої лагідної інтимності.

На картині *Відпочинок* на тлі типових для Бараника трьох смуг у фіолетних відтінках сидить жінка. На тлі горішньої смуги бачимо ряд курей. Фокусом картини є квітчаста хустина бежових і

оранжових барв на голові жінки. Оранжевий кольор перегукується з барвами дзьобів, гребенів і лапок курей. Композиція дуже цікава — постать жінки з правого боку зрівноважена куркою, яка хилиться вниз з лівого боку.

Композиція *Дівчата і птахи* складається з двох панелей, які разом творять квадрат. На горішньому полотні сидить ряд дівчат у різних позах, деякі відвернені плечима до глядача. У дівчат квітчастий та смугастий одяг. Тіло рук, ніг і обличчя у відтінках бронзового кольору. На нижній вузькій панелі бачимо ряд птахів, подібних до голубів, розмальованих кольоровими смугами, наче глиняні іграшки. Ця орнаментация перегукується з багатобарвними строями дівчат. Також цеглясте тло пов'язує обидві панелі. Глядач не є певний, чи ці птахи десь далеко, чи може в уяві дівчат або мистця.

На картині *Дві дівчини* також бачимо квітчастий і смугастий одяг незвичайно гарних жовтих, оранжевих туркусових барв. Дівчата лежать головами до середини картини на тлі горизонтальних теплофіялкових смуг. Твориться враження піраміди майже абстрактних форм. Обличчя і пасма волосся дівчат начеркнені тільки мазками з відблисками жовтих, фіолетних і синіх барв на бронзовому тлі.

Теплий день знову зображує групу дівчат. Оранжеве небо і перевага жовтих кольорів передають теплоту літа.

Окрему групу творять картини *Темна вода*, *На веранді* та *Апартамент*. Тут уже немає соняшної безжурної атмосфери. Глядач відчуває тугу, самотність, чекання на щось, на когось. Кольори тут більш холодні. Обличчя позбавлені виразу, підкреслюють відчуження.

Полотно *Темна вода* поділене на три горизонтальні смуги. На верхній, найвужчій, бачимо темносинє загрозливе небо, посередині ще темніша, майже чорна вода, а на ній натяки на зелені брижі. Долішня смуга складається з зеленої та блідофіолетної площі берега. Центр цієї загадкової драми — це пустий пляжний лежак, звернений у напрямі води. З правого боку бачимо нечітко накреслену постать жінки. Вона відвернена від глядача, дивиться на воду. Від берега по поверхні моря чи озера прокладений мол. Для кращого ефекту і провадження ока глядача вглиб картини мистець вживає своєрідну перспективу. Глядач питає себе: що тут сталося? Чи хтось відійшов? Чи жінка когось чекає?

На картині *На веранді* бачимо також самітну жінку, а біля неї пусте крісло. Однак тут не відчуваємо такої загадковості чи натуگی, як у *Темній воді*. Враження, радше, наче б друга особа шойно відійшла і скоро повернеться. Жінка сягає по склянку оранжового соку на столі, її рожева блузка стає фокусом уваги глядача. За верандою бачимо пагорби, далеку оселю, смуги полів у пастелевих

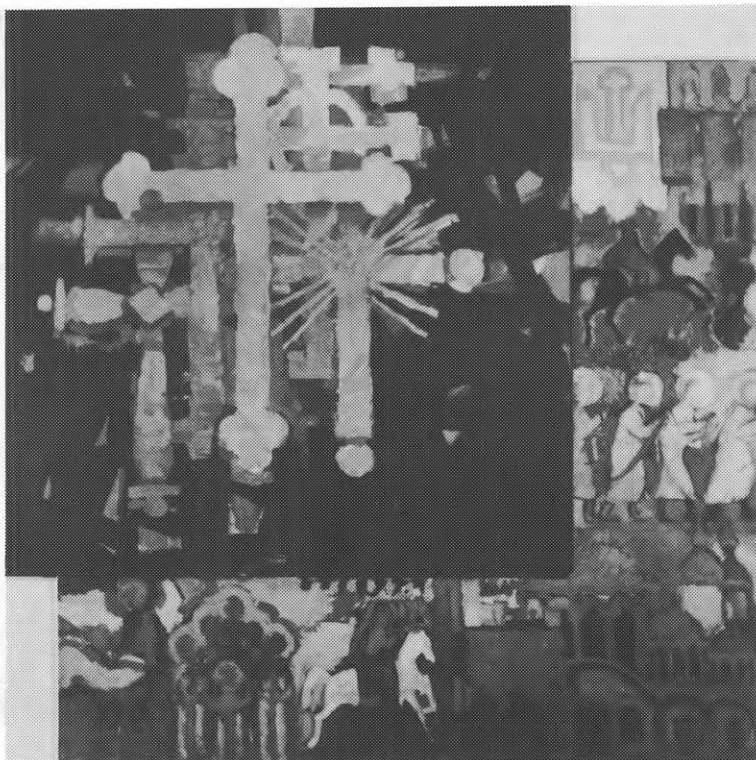
Роман Бараник, *Дівчата і птахи* (олія)

кольорах. Тут знову помітна певна тривимірність. Небо яснобежове, спокійне, наче соняшне світло просочується крізь хмари.

Апартамент — це одна з нечисленних картин тієї виставки, яка поділена на вертикальні смуги різної ширини. З правого боку, в тіні, сидить жінка у фотелі. У цій смузі кольори темні та холодні. Подібна і вузька смуга з правого боку. Посередині полотна ніби відкриті двері углиб помешкання. Там бачимо вікно, взористі стіни, ясні барви — туди спрямоване око глядача. Відчувається глибина простору, хоча немає класичної перспективи. Залишається почуття самотності.

Світ далекої батьківщини

Батьківщина для Бараника далека в часі і просторі. Це світ спогадів, прославлювання минулого і природних багатств України. Дві картини віддзеркалюють гнів за заподіяні кривди батьківщині.

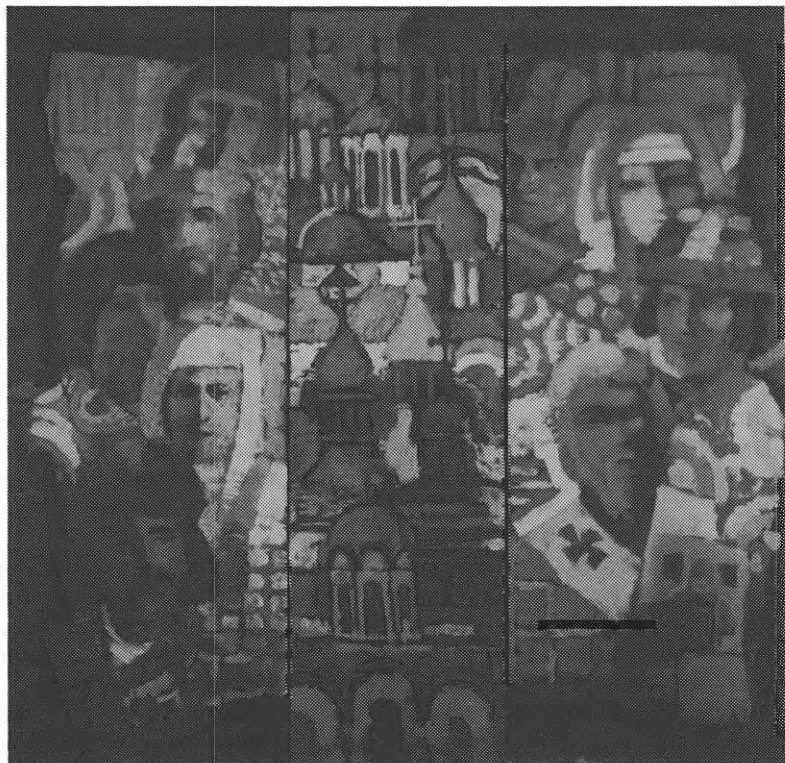
Роман Бараник, *Хрести* (олія)

Цими творами мистець доказав, що українська тематика не мусить бути фольклорною і стереотипною.

Картини *І на тих горах*, *Хрести* і *Предки* правдоподібно присвячені тисячоліттю Хрещення України.

І на тих горах своєю конструкцією найбільш незвичайний твір виставки. Образ складається з трьох панелей, які разом творять нерівнораменний прямокутник. Панелі віддалені одна від одної на які три сантиметри. Проміжка, де ми бачимо стіну, творить негативною формою гору з хрестом на ній. Тим самим стіна бере активну участь в композиції картини. На полотнах видніє спокійний краєвид пагорбів у зелено-синіх кольорах.

Картина *Хрести* складається з двох полотен: одне квадратне зображує ряд хрестів різної форми, які своїми відтінками охри і розбіленого жовтого кольору творять враження іскристого золота. До цього ефекту блиску і мерехтіння причиняється ще і те, що маляр залишив осколки первісної оранжевої поверхні поміж

Роман Бараник, *Предки* (олія)

темносинім тлом. Під цією квадратною панелею наче інша, більша, яка тільки видна з правого боку і знизу панелі. На ній намальовані нечіткі фігури святих, історичні постаті, церкви, які нагадують старі фрески.

Картина *Предки* на трьох вертикальних панелях однакової ширини зображує церкви та історичні постаті. Кольори пастелеві, нагадують фрески, але немає тут одного центрального фокусу.

До картин з тематикою спогадів можна зачислити *Фрагменти* і *Ріміні, Ріміні*.

Фрагменти — це також одна з найсильніших картин виставки, сконструйована з сімох панелей різної величини. Центральне полотно вище і ширше від інших. На ньому зображені голови вояків у нічному марші, видні тільки шоломи і частина одного обличчя. Картина навколо обрізана, наче деталь великої панорами. Кольори темносині, сірі, на шоломах зеленаві відблиски місячного світла. З лівого боку ряд менших панелей однакової висоти, але різної

ширини. На них бачимо повторення того самого деталю рукава військового однострою з дивізійним левиком та з рукою, опертою на цей рукав. Ці панелі монохромні у сивосиніх відтінках і тільки одна в повних кольорах. Таке повторення зображень нагадує відгомін голосу. З правого боку квадратне полотно, яке, мабуть, змальовує поле бою. Між травою і червоними квітами лежать два шоломи. Небо в зазраві. Можна здогадуватися, що ця конструкція віддзеркалює спогади мистця.

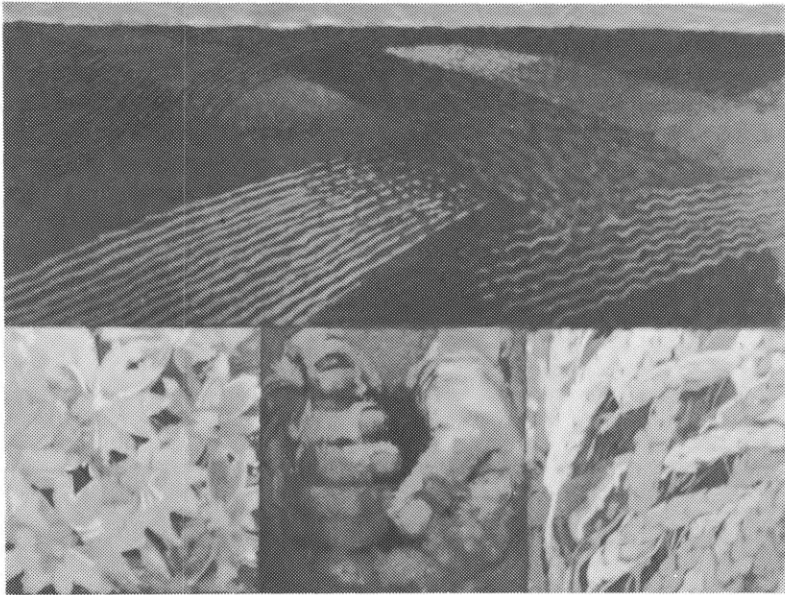
Ріміні, Ріміні — також фрагменти спогадів, цим разом з табору полонених. Три полотна творять квадрат з численними смугами. Вгорі видні гори при заході сонця, мабуть, Апеніни. На одній з нижніх панелей кольорові смуги з десятками, а то і сотнями шатер, повторюваних в безконечність. На іншій підноситься літак понад будинком летовища, на якому видніє напис "аррві". Все дещо хаотичне і фрагментарне, як, зрештою, і буває у спогадах. Двовимірність, дизайн картини і кольорит зближує її до стилю пляката.

Серія картин *Чорнозем, Земля, Квіти і пшениця* та *Прапор* про землю і її багатство, подібна до "плякатної", виконана помистецьки.

У картині *Чорнозем* два полотна творять прямокутник. Горішня панель зображує драматичні бурхливі темносині хмари, що нависли над вузькою смугою чорної землі. В одному місці крізь хмари пробивається білясте соняшне проміння. Враження, що дощ пройшов і що все буде гаразд. На землі ледве помітні, мабуть, наповнені дощівкою хвилясті борозни. На нижній панелі бачимо колоски пшениці, що нагинаються у різні сторони. Кожний колосок іншого відтінку — від розбілено зелених, через зелені та сині до темнофіолетних. Барви перегукуються з небом. Колоски в іншому фокусі від верхнього красвиду, наче бачені через побільшаюче скло.

В алегоричній картині *Земля, квіти і пшениця* маємо знову ряд полотен різної величини, які творять прямокутник. На великій верхній частині чорна земля з хвилястими борознами синіх і яснофіолетних кольорів. Ці борозни на нивах біжать у різні напрямки, творять пагорби і третій вимір. Над полем вузенька смуга рожевого неба. Фокусом уваги є середуша нижня панель з майстерно виконаними спрацьованими руками, що держать грудку чорної землі. По обидва боки — сегменти поля з колосками і квітами у пастелевих кольорах — це наче потенційний урожай поля.

Образ *Прапор* поділений горизонтально на половину. Верхня панель покрита густо цятками синьої барви, так що творить враження суцільного кольору. Нижня половина заповнена снопами збіжжя. Пшениця в тонах від темної охри до охри, розбавленої білою фарбою. Деякі колоски обрізані зверху, наче на сегменті більшої

Роман Бараник, *Земля, квіти і пшениця* (олія)

картини. Мистець не намагався зобразити красовиду збіжжя під синім небом, а радше ілюстрував пшеницю і небо, як два окремі, тематично пов'язані аспекти однієї цілості. Може було зайвим називати картину *Прапор*, а залишити це для інтерпретації глядачеві.

До цієї групи за змістом можна зачислити образ *Колоски*, компетентно виконаний не типовим для Бараника стилем, який я назвала б українсько-декоративним. На ній бачимо обличчя дівчини, частинно закриті руками, що тримають колоски пшениці.

Остання група — це дві алегоричні картини *Хрест* і *1988*, які віддзеркалюють гнів мистця.

Образ *Хрест* весь у формі хреста. Тло, чорне внизу, переходить у темносинє, а далі фіолетне. Експресивна, сильно накреслена рука сягає по терновий вінок у горішній частині полотна.

Картина *1988* — це сильна заява протесту на тему катаклізмів, що їх зазнала Україна, які завершилися Великим голодом і трагедією Чорнобиля. Горішня дошка пов'язана з нижньою тільки вирізаним з дерева рядом хрестів різної величини і різних форм. Враження, що важка верхня панель втовкає ці хрести в землю. Вся картина в темносиніх і чорних кольорах, тільки над

хрестами фіолетна іскриста заграва, можливо нуклеарна радіація.

Оглянувши виставку, в мене створилося враження, що Роман Бараник, який завжди, мабуть, найкраще почував себе у відтворенні мирного світу, почав шукати нових засобів вислову. Бачимо у нього цікаву еволюцію, почавши від чотирикутної картини з зображеннями повсякденних подій, через розчленований образ на смуги, далі через відокремлені панелі аж до конструкції майже скульптурних картин *І на тих горах* та *1988*. (На жаль, я непевна за послідовність цієї хронології через відсутність дат у каталозі виставки).

БІЛЬ, ГНІВ І РАДІСТЬ

Богдан Певний

Біль, гнів і радість — почуття, які не завжди проявляються спільно. У мене вони — емоційна реакція на кожну втрачену пам'ятку нашої культури і віднайдення того, що ще уціліло. Ці почуття перейшли у пристрасть, бо як же жити моєму народові без пам'яті?

Пригадую гострий біль від вісток, що вишмигували крізь щілини у "залізній заслоні" до нас за океан у періоди "культу особи" і "застою" — кожна з них жалила роз'їджену рану, оповідала про все нові жертви і втрати, знищені та потоптані неповторні скарби архітектури і мистецтва, заковані молоді таланти. Не буду тут наводити безконечного переліку жертв і втрат, щоб не дразнити і так вже наболілого страждання.

З бодем приходять гнів, бо, крім жертв і втрат, ще тепер на сторінках мистецтвознавчих праць свідомо повторюються з перекрученням дійсності шаблони про незрівнянні досягнення у ділянці збереження і охорони пам'яток культури у післяреволюційний час. А дійсності не стерти — вона грізно свідчить, що найбільших і найболючіших втрат зазнала українська культура саме в нашому столітті.

На такому тлі болю і гніву, з почуттям сильного обурення, втративши надію на якунебудь людську гідність, радію кожною віднайденою пам'яткою, кожним бажанням відновити загибаючі історичні руїни і взагалі шанобливим ставленням до рідної культурної та мистецької спадщини. Тому хочу тут поділитися з тими, у кого ще не черстві почуття, своєю радістю — знахідкою одного з загублених народних скарбів України.

Наперед мушу остерегти — моя радість звінчана з бодем і гнівом.

Ще 1986 р. у київській *Культурі і житті*, а за нею у *Вістях з України*, появилася стаття харків'янина М. Безхутрого "Повернути вкрадені твори!", в якій він розказує про страхіття грабунку і підпалу, заподіяні гітлерівськими окупантами Харківському художньому музеєві. Наводить він жахаючий перелік втраченого, що становить майже сім тисяч мистецьких одиниць — у тому числі 680 творів західноєвропейського мистецтва, 1112 — старовинного іконопису XVI-XVII століть, 2146 — українського і російського живопису, 275 творів клясиків мистецтва радянського періоду, 35 тисяч творів графіки, 30,361 експонат народного і прикладного мистецтва, зразків національного одягу, килимів, писанок, гончарних виробів, вишивок тощо. І це, підкреслює він, далеко неповний

перелік того, що вкрали фашистські вандали з Харківського художнього музею, привласнили чи знищили.

А Харківський музей не єдиний — пропали експонати з музеїв Києва, Одеси, Львова, Чернігова, Вінниці, Полтави та інших осередків нашої культури. Підраховують, що з України нацистські окупанти вивезли 130 тисяч мистецьких творів, у тому числі 13 тисяч картин, 53 тисячі графічних праць, 500 скульптур.

У квітні 1988 р. Товариство "Україна" і Український фонд культури оголосили "Звернення до зарубіжних українців" з закликом сприяти поверненню на Україну творів мистецтва. Особливо сильно наголосив це у своїй доповіді голова правління Товариства "Україна" письменник Володимир Бровченко.

Що за велика, шляхетна думка!

Звичайно, що збереження пам'яток і надбань рідної культури мусить бути близьким кожному свідомому українцеві, незалежно від місця його перебування, та, мабуть, немає ні одного серед нас, хто бажав, щоб скарби цієї культури поневірялися на чужині.

Тому що звернення повернути твори на Україну спрямоване до зарубіжних українців, треба тут дещо сказати у їх захист.

Свідомість необхідності збереження пам'яток рідної матеріальної культури спонукала українців у діаспорі створити на громадських основах ряд музеїв і сховищ. Назвімо бодай декілька з них у США, бо є й інші — в Канаді та чи не в кожному поселенні українців на нашій планеті:

Архів-музей Української Вільної Академії Наук, заснований 1945 р. в Авгсбурзі в Німеччині, згодом перевезений до Нью-Йорку.

Архів Наукового Товариства ім. Шевченка в Нью-Йорку з 100-літньою традицією, що почалася ще у Львові та була відновлена на чужині.

Архів-музей у Клівленді, перенесений з Гайденау у Німеччині.

Український національний музей в Чикаго, заснований 1958 р. з об'єднання Українського національного музею в Онтаріо в Каліфорнії та Українського архіву-музею в Чикаго.

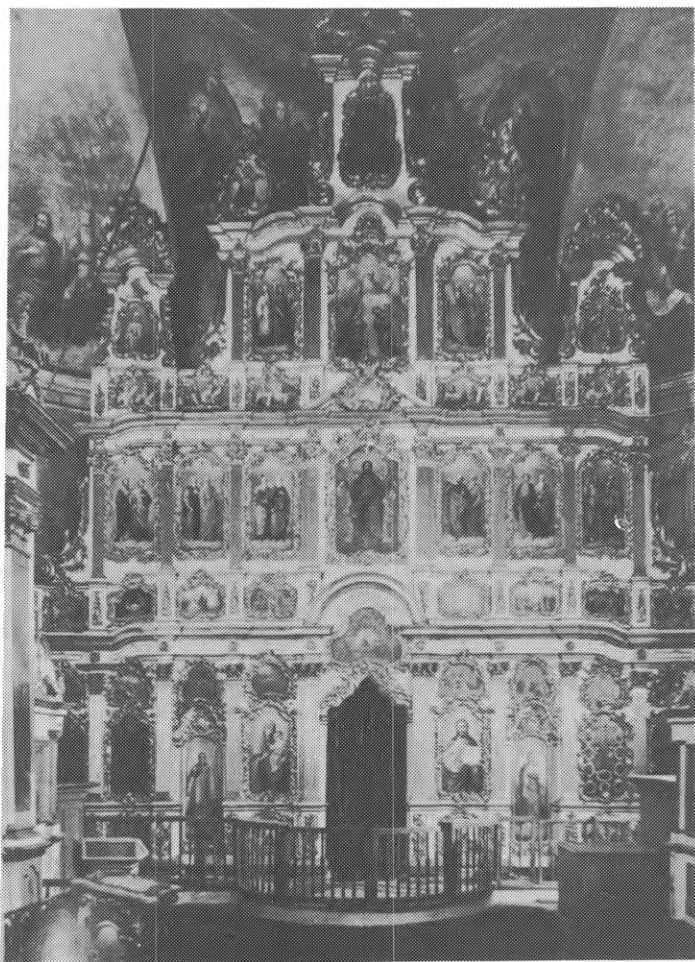
Український музей-архів у Дітроїті, заснований 1957 р.

Два великі музеї, утримувані українською православною церквою в Савт Бавнд Бруку, штат Нью Джерзі, та українською католицькою церквою у Стемфорді, штат Коннектикат.

Український музей в Нью-Йорку, ініціатива заснування якого вийшла з середовища Союзу Українок Америки 1976 р. і в основу якого лягла колекція українського народного мистецтва, привезена з Галичини на Всесвітню виставку в Чикаго 1933 р.

Український документальний центр, який міститься в Українському Інституті Америки в Нью-Йорку і багато менших, хоч не менш важливих.

Іконостас Хрестовоздвиженської церкви
в Києво-Печерській лаврі (1767)

Немалу роль у зміцненні думки заснувати свої музеї в діаспорі відіграли потрясаючі вістки з України про нарочите нищення там пам'яток української культури, у тому числі знищення творів клясиків сучасного українського мистецтва Василем Любчиком 1952 р. в Музеї українського мистецтва у Львові, а з тим нездатність музеїв на Україні хоронити довірені їм надбання і їхня залежність від політичної кон'юнктури. Останнім словом у тому, що робиться в музеях України, було розграбування унікальних

колекцій Львівського історичного музею, в справі якого велося розслідування місцевими властями 1986 р. На Заході по аукціонах, розпродажах і просто від спекулянтів можна купити цінні предмети мистецтва, вивезені з України не у сивому минулому, а в сучасну пору.

Мені наочно не довелося переконатися, де заховані вкрадені німецькими окупантами скарби української культури, але їх не слід шукати в колекціях і архівах українських музеїв у діяспорі, більшість експонатів яких — це твори українського народного мистецтва, вивезені заробітчанами-селянами з-під рідних стріх і бережені ними впродовж поколінь; це особисті твори українських мистців, які вони самі вивезли на чужину, лишаючи за собою усе своє майно; це рукописи репресованих українських письменників і діячів культури, збережені їхніми родинами і друзями; це документи, пов'язані з історією України, її боротьбою за національну і соціальну справедливість, так званими "білими плямами", що їх промовчувано в періоди "культу особи" і "застою", і які часто ще тепер промовчуються. Якою була б доля більшості згаданого, якщо б воно залишилося на Україні, — нам усім добре відомо.

Отож заклик Безхутрого, хоч щирий, не такий вже простий — він має і другу сторону.

Щоб уникнути загальників і продовжувати нашу розповідь про розшуки загублених скарбів України, зосередимося на двох предметах, на сліди яких ми натрапили.

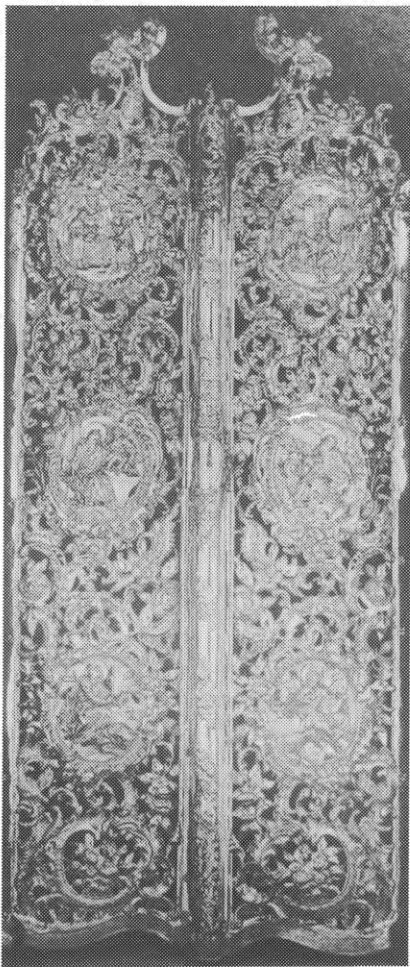
Усім нам добре відомо, яку велику роль більш як вісім століть відіграла Печерська лавра в релігійному, культурному і політичному житті Києва. І не тільки Києва, але й цілої України і, мабуть, цілої Східної Європи. Її історія загальновідома. Приблизно у центрі Києва, дещо на південь, ще до сьогодні стоїть її архітектурний комплекс, правда, без красуні Успенської церкви, по-варварськи знищеної ворогами українського народу. Розміщений він на двох горбах, розділених заглибиною, і складається з трьох окремих частин — Верхньої лаври, себто осередку колишнього монастиря, Дальніх і Близніх печер.

Дальні печери, відомі у давнину як Печери св. Теодосія, становлять найдавнішу частину монастиря. Тут стоїть церква Різдва Богородиці, споруджена 1696 р. під наглядом київського полковника Константина Мокіївського на місці стародавньої однойменної дерев'яної церкви, яка, у свою чергу, була поставлена на місці декілька разів перебудованих і наново будованих дерев'яних церков, що ведуть своє існування до часу заснування монастиря. За свідченням Афанасія Кальнофонського, спочатку на цьому місці була дерев'яна Успенська церква XII століття — перша наземна церква монастиря.

Сучасна церква Різдва Богородиці — це невеликий храм,

Церква Різдва Богородиці
на Дальніх печерах (1696)

Царські врата церкви
Різдва Богородиці (1784)

Тепер в Лос Анжелеському
районному музеї

увінчаний трьома банями. Цікавий він тим, що спочатку був задуманий як семиголовий, і тепер до основного об'єму з трьома світляними куполами доторкуються чотири добудови у вигляді каплиць з декоративними головками.

Приблизно в той сам час, 1700 р., коли спорудили церкву Різдва Богородиці на Дальніх печерах, над входом до Ближніх, відомих як Печери св. Антонія, побудовано на місці також дерев'яної церкви муровану Хрестовоздвиженську церкву. Будовою церкви опікувався полтавський полковник Павло Герцик.

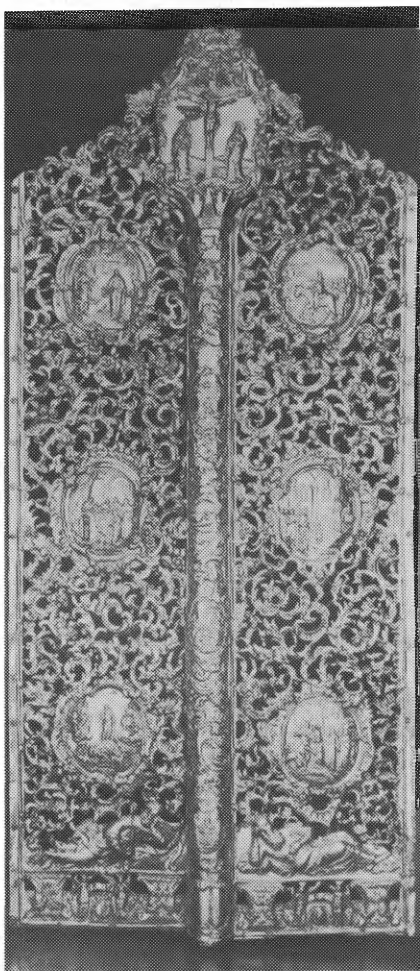
Розказують, що 1941 р., коли німці зайняли Київ, негайно почали грабунок — вивезли з Печерської лаври все, що могли. Якось чудом збереглися до сьогоднішнього дня церкви Різдва Богородиці на Дальніх печерах і Хрестовоздвиженська на Ближніх. Церкву Різдва Богородиці реставрували у 1965-1968 рр., а Хрестовоздвиженську — в 1970-1975. Звичайно, реставратори могли тільки відновити існуюче. Не могли вони повернути розкраденого. У першу чергу відноситься це до внутрішнього улаштування церков — іконопису, стародруків, обрядового посуду — предметів праці мистців і майстрів-ремісників, які свого часу зуміли закріпити за Києвом чільне місце серед мистецьких центрів світу. Тут особливе зацікавлення викликали іконостаси — колективні твори іконописців, різьбарів і золотарів. У 1767 р. поставлено новий іконостас у Хрестовоздвиженській церкві у стилі рококо, а в 1784 р. — у церкві Різдва Богородиці.

Відомо, що іконостасом називаємо перегороду, яка відокремлює центральну частину церкви, призначену для вірних, від вівтарної — святилища. В центрі іконостасу містяться великі двокрилі двері. Їх називають по-різному: "святі двері", "великі ворота", а найчастіше — "райські" або "царські врата". Вони називаються "царськими" не від земних царів, а тому, що через них входить сам Бог-Цар Вседержитель-Пантократор. Тому зрозуміло, чому на оформлення царських врат звертали найбільше уваги. Улюбленою розв'язкою орнаментальної композиції царських врат був народний мотив "вазона з гільцем", з якого розгортається композиція з виноградної лози і золотих квітів соняшника. Традиційно на царських вратах вміщували ікони Благовіщення та чотирьох Євангелістів. На срібних, позолочених царських вратах собору св. Софії в Києві, у поєднанні з орнаментом, замість намальованих ікон, були рельєфні фігури: вгорі Благовіщення, у центрі чотирьох Євангелістів і внизу царя Давида, а по боках свв. Якіма і Анни. Їх виконали 1747 р. на замовлення митрополита Рафаїла Заборовського київські майстри Петро Волох та Іван Завадовський за моделем з міді роботи золотаря Семена Тарана.

У загальному різьба царських врат настільки багата, що дослідники історії українського мистецтва присвячують їй окремі

Хрестовоздвиженська церква
на Ближніх печерах (1700)

Царські врата
Хрестовоздвиженської церкви (1784)

Тепер в Лос Анжелеському
районному музеї

праці. Церква Різдва Богородиці на Дальніх печерах мала царські врата, виконані золотарем Григорієм Чижевським, а Хрестовоздвиженська на Ближніх печерах — золотарем Олексієм Ішенком.

Недавно мене повідомили, що на західньому побережжі Америки, у Лос Анжелеському районному музеї мистецтва зберігається двоє срібних, позолочених царських врат з Києва.

Чи можете уявити собі мою радість?

Радість не тільки тому, що я зможу ділом відповісти на "Звернення до зарубіжних українців" Товариства "Україна", а головню тому, що віднайшлися мистецькі скарби України.

Дійсно, дальші розшуки підтвердили наявність царських врат з Києва в Лос Анжелесі. Ось короткий їх опис.

Перші врата складені з двох половин — пари прямовисних дверей з завісами по боках, що відкривалися назовні. Обі половини врат оздоблені прорізанним ажурним мереживом і карбованим рокайлевим орнаментом з позолоченими квітками, пташками, спіралями і медальйонами, вміщеними вертикально на рівних віддалях, по три на кожній половині врат. Верхній медальйон на лівій половині врат має зображення *Благовіщення*, а на правій — *В'їзд Христа до Єрусалиму*, чотири медальйони під ними — чотирьох Євангелистів: у центрі зліва *Матвія* і справа *Йоана*, а внизу зліва *Марка* і справа *Луку*. Кожен медальйон, у вигляді картуша, міститься в середині раковини з квітів. Верхній профіль кожної половини врат закінчений нерегулярним сувоєм, що підноситься у сторону центру. Середуша, майже напівкругла колонка прикрашена спіральним візерунком карбованих рельєфних квітів. У центрі колонки вигравіруваний медальйон з зображенням Христа як Верховного єпископа. На зворотній стороні врат, по краях, розміщені на рівних віддалях розетки.

Кожна половина врат складена з двох карбованих срібних, частково позолочених листів, з'єднаних гвинтами під середушим медальйоном і прикручених до двох вертикальних залізних брусків, які тягнуться на цілу височину врат. Перед початком праці над плоскорізьбою золотар обрисовав контури візерунків проколеними крапками, які ще виразно видно на зворотній стороні врат.

Другі врата, як і перші, складені з двох високих дверей з завісами по боках, що також відкривалися назовні. Різняться вони своєю висотою: перші, нижчі, мають сім стіп висоти, другі вищі на одну стопу. Коли перші, срібні врата, частково позолочені, то другі цілком відкриті позолотою. Обоє дверей других врат, як і перших, карбовані та покриті візерунками з квітів, спіральних закрутів, раковин і мають по три рельєфні панелі, розміщені вертикально на рівних віддалях, хоч останні не зроблені разом з основним масивом врат, а окремо і прикручені пізніше. Різняться вони також

свою іконографічною програмою. Коли перші зображують загально-прийнятую композицію, складену з Благовіщення і чотирьох Євангелістів, то другі мають зображені головні празники. Шість великих медальйонів і один менший на середній колонці показують образи з життя Ісуса Христа і Діви Марії: панелі на лівій стороні врат зображують згори вниз *Благовіщення, Стрітіння і Преображення Господнє*, а на правій стороні *В'їзд Господа до Єрусалиму, Введення в храм Пресвятої Богородиці та Воскресіння Лазаря*. У центрі, на вершку врат, приміщена панель з зображенням *Розп'яття*. Під ним вниз біжить напівкругла колонка, прикріплена до правої половини врат, яка прикриває їх ліву половину. Колонка завершена короною і вкрита рельєфною різьбою з квітами, сувіями і мережками, з чотирма прикріпленими панелями з картушами у стилі рококо. Найвища панель на середній колонці присвячена престольному празникові *Воздвиження Чесного Хреста* і зображає складну іконографічну композицію з Ісусом, Марією та Іваном Хрестителем (відому як *Деїсус*, або *Моління з чином*), над порожнім престолом, що символізує другий прихід Христа, та ангелом, який тримає хрест, що у свою чергу символізує Хрестовоздвиження. На інших панелях середньої колонки зображені *Різдво Христове і Успенський собор Печерської лаври з святыми Антонієм і Теодосієм Печерськими*, засновниками монастиря. Внизу царських врат вміщені зображення двох відпочиваючих лежачи постатей: зліва царя Давида і справа його батька Ісуса. Під ними зображені по два ангели, які тримають розгорнений сувій, у центрі якого, внизу середньої колонки, вміщена панель з викарбуваним кирилицею написом.

Написи на обох царських вратах ідентифікують, без жодних сумнівів, місце походження врат.

На перших вратах, на їх зворотній стороні, на нижньому краю обох половин, викарбуваний довший напис кирилицею, церковно-слов'янською мовою. Напис розказує, що ці святі врата для іконостасу собору Різдва Богородиці були зроблені під час царювання Катерини II, з благословення архимандрита печер св. Антонія Печерської лаври у Києві Зосима Валкевича і за допомогою ієромонаха Віталія, настоятеля собору, 11 березня 1784 року, що срібло врат важило два пуди і шість доль і що 66 червінців було вжито для їх позолочення.

На других вратах викарбувано, що вони були зроблені для церкви Воздвиження Чесного Хреста під час царювання імператриці Катерини Олексіївної і її наслідника царевича, великого князя Павла Петровича з його дружиною великою княгинею Марією Федорівною і їхніми дітьми великими князями Олександром Павловичем і Константином Павловичем і великою княгинею Олександрою Павлівною, з благословення архимандрита Печерсь-

кої лаври у Києві Зосима Валкевича, коштом добросердечних жертводавців і в присутності ігумена печер і собору ієромонаха Маркіяна, 1784 року, місяця червня, дев'ятого дня, і що срібло врат важило два пуди, сімнадцять фунтів і дві лоти, а на позолоту пішло 95 чужинецьких червінців.

Походження обох царських врат ще підтверджують описи Києво-Печерської лаври в книжках Самуїла Міславського з 1785 р. і Євгенія Болховітінова з 1826 р., а також англійця Ебенезера Гендерсона у його *Біблійних дослідах і мандрівках по Росії, включно з подорожжю до Криму з 1826 р.* Отже, сумнівів ніяких, залишається тільки довести, як вони потрапили з Києво-Печерської лаври далеко за океан, до Америки? Хто вкрав їх від українського народу?

Дальші розшуки виявили, що 1972 р. американські колекціонери, подружжя Розалінда і Артур Гілберти передали Лос Анжелеському районному музесві двоє царських врат, де вони тепер зберігаються у "Колекції золота і срібла ім. Гілбертів", у відділі прикладного і декоративного мистецтва цього музею.

Царські врата з церкви Різдва Богородиці Гілберти купили у Франсіса Стонора з Лондону, а з Хрестовоздвиженської церкви — у Пітера Мура з Парболд Голл в Ланкашір в Англії, які, у свою чергу, купили обоє царських врат у лондонській галерії С. Й. Філліпса, що коротко перед продажем врат злучилася з лондонською галерією Рубі Блека, власністю якої були тоді царські врата. Рубі Блек купив їх у 1960 р. у публіциста і колекціонера Вілліяма Рандолфа Герста з Сан Сімен у Каліфорнії.

Коли взяти до уваги історичну і мистецьку вартість царських врат, то Герст купив їх у галерії Голдшмідта в Лондоні за безцінь, заплативши ледве за вагу їх срібла: з церкви Різдва Богородиці 9 жовтня 1935 р. — за 3,300 доларів, а з Хрестовоздвиженської церкви 4 листопада 1935 р. — за 2,750 доларів.

З книжки *Київ — пам'ятки церковної архітектури* Юрія Лукомського, виданої у Мюнхені 1923 р., знаємо, що царські врата обох церков шасливо перебули революцію і залишилися на місці, а з документів корпорації Герста знаємо, що вони були доставлені до Каліфорнії з Лондону 18 березня 1936 р.

Хоч у вересні 1926 р. уряд Радянської України оголосив територію лаври "Києво-Печерським державним історико-культурним заповідником", то це не зупинило радянську владу на початку 1930-их років "вилучити" переховувані у заповіднику цінні мистецькі та історичні предмети і продавати їх за кордоном. Здається, зайво пояснювати долю царських врат церков Різдва Богородиці та Хрестовоздвиженської — вони покотилися цією ж самою протоптанною дорогою, що і 1935 р. царські врата собору св. Софії, за якими пропав слід.

Знахідка царських врат з церков Різдва Богородиці та Хрестовоздвиженської — випадкова. Вказує вона на необхідність послідовного розшукування вивезених історичних і мистецьких скарбів з України не тільки німецькими загарбниками, але і за часів сталінщини, про що промовчується. У книжках чи не всіх радянських істориків повторюється крилата фраза: історична чи мистецька пам'ятка "не збереглася до наших днів". Як правило це значить, що вона була зруйнована, вкрадена або продана.

Щоб шукати, треба знати, що шукаємо. Чи не прийшов вже час називати речі та події їхніми правдивими іменами? Чи не прийшов вже час відкрито заявити хто, що і коли зруйнував, вкрав чи продав?

Тим часом бажаючі оглянути мистецькі скарби України — срібні царські врата церков Різдва Богородиці та Хрестовоздвиженської з Києво-Печерської лаври — можуть відвідати далеку від України Каліфорнію, яка зберігає у своєму Лос Анжелеському районному музеї речі, які ми не зуміли зберегти.

---

1. Миславский, Самуил, *Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры* (Київ: Типографія Академії Київської, 1795).

2. Болховитинов, Евгений, *Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот* (Київ: Типографія Києво-Печерської Лаври, 1826).

3. Henderson, Ebenezer, "Biblical Researches and Travels in Russia, including a Tour in the Crimea" (London: Nisbet, 1826).

4. Lukomskij, G. C., "Kiew — Denkmaler Kirchlicher Architektur des XI bis XIX Jahrhunderts Byzantinische Baukunst Ukrainisches Barock" (München: Orchis - Verlag, 1923).

5. "Cathedral Gates in Silver Gilt Given by Catherine the Great", *The Antique Collector* 32, April 1961.

6. Петренко, Марк, *Українське золотарство XVI-XVIII ст.* (Київ: "Наукова думка", 1970).

7. Hiller, Bevis, "The Gilbert Collection of Silver", *The Connoisseur* 192, June 1976.

8. Schroder, B. Timothy, "The Gilbert Collection of Gold and Silver (Los Angeles County Museum of Art, 1988).

ЦЕРКОВНИЙ УСТАВ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

о. Мелетій Войнар, ЧСВВ

"Церковний устав" Ярослава Мудрого — то доповнення "Уставу Володимира". В "Уставі Володимира" були визначені справи всіх християн, які мав право судити церковний суд. Але в цьому "Уставі" не було означених кар, що їх церковний суд у світських справах міг накладати. Тому Ярослав Мудрий цю прогалину доповнив своїм "Уставом".

Не входимо в історичну частину Ярославового панування. Але як тло, мусимо згадати деякі історичні моменти.

Ще за життя Володимир Великий поділив свою державу на уділи, де посадив своїх синів. Ярослав, охрещений Юрієм, одержав Новгород.

Після смерти Володимира в 1015 р. великим київським князем став найстарший його син Святополк, який, однак, щоб закріпитися на престолі, убив своїх братів. Святослава, що втікав на Угорщину, убив першим, другим — Бориса, що князував в Переяславі (найближче до Києва), а вкінці підіслав людей убити Гліба в Смоленську.

Їхня сестра, що жила в Києві, дала знати про ці убивства Ярославові в Новгород. Тоді Ярослав пішов походом на Київ і, здобувши Київ, прогнав Святополка, який утік до Польщі, до свого тестя Болеслава Хороброго. Після того Святополк разом з Болеславом Хоробрим зайняли Київ, проганяючи Ярослава. Так п'ять літ тривали міжусобиці. Вкінці Ярослав засів на великокняжому престолі в Києві 1019 р., де князував аж до своєї смерті (1054). Сказано про нього, що він провадив багато воєн з сусідніми народами, побудував багато міст, церков, — головню Св. Софію в Києві, віддав свою дочку Анну за французького короля Генріха I, розвинув культурну діяльність — головню перекладну, а Київську Церкву наділив шедрими привілеями. Сам любувався в книгах. Врешті видав свій "Церковний устав" і "Руську правду".

Тут хочу навести загальну характеристику наших великих київських князів, що її подає сучасний польський дослідник київської доби Анджей Поппе.¹ Він представляє наших великих київських князів як рівних візантійським імператорам, які однак цього титулу не взяли — у протилежність до болгарів, сербів і німців. Графіти² у Св. Софії називають Ярослава Мудрого "наш кесар-цесар". Але за Дельгертом³ і княгиню Ольгу називали у Візантії "дочкою імператора", а Володимира "сином імператора". У нас же

Іларіон називає Володимира "великим каганом", тобто наслідником хазарських каганів, а відносно Церкви той же Іларіон зве його: "наш учитель і провідник до правдивої віри". Хоч влада Великих київських князів у справах Церкви — за прикладом візантійських імператорів, — була велика, то все таки без відповідальності і ролі канонічного керівника у духовній ієрархії. З другого боку, Печерський монастир був оборонцем монархічної концепції, а також єдності руської держави. А київська митрополія, хоч грецького характеру, була однак інтегральною частиною київської держави. Ця характеристика відбивається і в "Церковнім уставі" Ярослава.

Що ж до самого "Уставу Ярослава", то сучасний найвизначніший радянський його дослідник Ярослав Шапов⁴ каже, що цей "Устав" представляє собою найбільш ранній кодекс родинного і подружнього права, що був зложений на протязі XI і XII ст. Церковний характер "Уставу" має також і статті про інші сфери церковного суду, які охоплюють господарських і монастирських людей, а також статті про духовенство і чернечий стан, які підлягали тому судові.

Однак цей "Устав" не дійшов до нас у своїм первісним виді, але в переробленнях, скороченнях і доповненнях пізніших списків, що їх ми датуємо не скоріше, як XV ст. Тому треба його відтворити з тих пізніших списків. Тепер маємо їх близько 90.⁵

I. Заперечення "Уставу Ярослава"

Як буває в науці, перше наставлення дослідників до "Уставу Ярослава" було негативним, заперечувало його походження. Так, наприклад, Карамзін назвав його збірником з XVI ст., що суперечить "Руській правді". Але проти цього виступив Ф. Морошкін, вказуючи, що "Устав Ярослава" говорить про ті злочини, про які не говорить в "Руській правді", якої текст, як Перший Академічний Список,⁶ був записаний в Новгородському літописі, де подано 1016 р., а Другий Список Оболенського,⁷ записаний в Софійському літописі, де подано 1019 р. Отже, "Устав Ярослава" постав пізніше як доповнення "Руської правди".

Знов таки К. Фріцлер, який переклав "Устав Ярослава" в 1923 р. на німецьку мову, твердить, що в домонгольській добі не було імунітету Церкви, ані її участі в державних судах. Спричинилися до цього татари аж в XIII-XIV ст.⁸

II. Прийняття "Уставу Ярослава"

Для тих, що визнають існування "Уставу Ярослава", виринають основні питання: коли він постав? Чому? В деяких списках "Уставу" є зазначений рік постановня 1032, а рівночасно там ка-

жеться, що це сталося після наради з митрополитом Іларіоном, який був обраний на митрополита аж 1051 р. Отже, це контрадикція. Однак, більшість авторів схиляються до того, що це сталося таки за митрополита Іларіона між 1051 та 1053 рр., бо митрополит грек такого уставу не прийняв би.

Окрему теорію висунув А. В. Карташов у книзі *Очерки по истории русской Церкви* (Париж, 1959). Поперше, основу "Уставу" відносить він до часів Ярослава, але зв'язує з церковно-державною реформою в Києві за митрополита Теоптемита в 1037 р. "Устав", — на його думку, — то конституція для земель Руси, для митрополичої області, яка мала забезпечити доходи нової митрополії при допомозі поширення справ митрополичого суду й призначення кар всім злочинцям, що належали до даної юрисдикції. Звідси приходять подвійна відповідальність за вчинки: перед князем і перед митрополитом.

"Для скріплення авторитету митрополита грека, — каже далі Карташов, — у «Свитку Ярослава» наведені слова: "Всі єпископи княження нашого нехай повинуються преосвященному митрополитові Київському у всьому під загрозою позбавлення їх сану і відсунення від престолу".

Далі він твердить, що "Устав" має дату 1037 (бо буква *e* на кінці то не число, але додана буква).

Інакше, як в "Уставі Володимира", в "Уставі Ярослава" береться під увагу тільки сам митрополит, а не єпископи, бо в тексті: "я дав митрополитові й єпископам ті суди" слово "єпископам" — пізніша вставка.

Теорію Карташова заперечив Щапов. Він ствердив що: 1) поперше, "Свиток Ярославль", як це показав наш Олександр Лотоцький, представляє умовини існування церковної організації в Литовському великому князівстві, як це нижче побачимо; 2) подруге, трудно прийняти теорію Карташова про рік 1037, мовляв буква *e* то не число; 3) потретє, щодо згадки тільки одного митрополита, а не єпископів, — то автор обмежився тільки одним списком. Справу терміну "митрополит" чи і "єпископи" можна розв'язати на основі інших списків.

Ще одну проблему висунув болгарин В. М. Чернов у статті "К вопросу о болгарском влиянии на устав Ярослава" (*Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Грушевського*, Київ, 1928, ч. 1, стор. 426-434), де він ствердив, що деякі терміни в "Уставі Ярослава" треба пояснювати за болгарською мовною традицією, наприклад, "поселится у великого боярина" — значить "вийти заміж за великого боярина". Але Г. Іллінський це заперечує, пояснюючи, що це не згідне з тодішньою граматичною конструкцією.

Висновків Чернова не приймає і С. В. Юшков. У своїй праці

Общественно-политический строй и право Киевского государства (Москва, 1949, стор. 211-216) "Устав Ярослава" він відсуває на половину XII ст. і відносить його до Київської митрополичої катедри. Що ж до "заклять" (третьої частини "Уставу" зі згадкою 318 отців (тобто Першого Нікейського Собору), — то він це приписує впливові болгарських хризовбуль.

III. Поділ списків "Уставу Ярослава"

Розрізняємо дві основні групи тих списків: а) українську, б) московську.

а) Українська група: головний список, що його розглянемо, це т. зв. "Свиток Ярославль". Але до української групи треба зачислити ще Рум'янцевський і Тарновський списки, що постали на Волині. Наша увага звернена на "Свиток Ярославль"⁹, бо це найстарша редакція "Уставу", завжди діюча, що представляє історичну тяглість, тобто з княжої доби переходить до доби литовської, а вкінці до польської. Першу згадку про "Свиток Ярославль" маємо в грамоті литовського князя Юрія Семеновича Лінгвіневича, виданій в Онуфрійському монастиреві 1443 р. Пізніше цей "Свиток" був долучений до грамот литовських князів і польських королів. Між цими князями і королями є вчислені: Витольд, Казимир III, Олександр (1449), Зигмунд I (1511), Стефан (1585), Зигмунд III (1592). Виданням "Свитка Ярославля" перший зайнявся о. Василіянин — римський прокуратор Чину о. Ігнатій Кульчинський.

Інший варіант того ж "Свитка Ярославля", долучений до грамоти литовського князя Олександра, яку він дав київському митрополитові Йосифові 20 березня 1499 р., поміщено в виданні: *Акты, относящиеся к истории Западной России* (т. 1, 1340-1506), Санкт-Петербург, 1846, стор. 191, яким користуємося в цій праці.

Цей "Свиток" опрацював Олександр Лотоцький в статті "Свиток Ярославль", що була надрукована в *Науковому Збірнику Українського Університету в Празі*, присвяченому президентові Масарикові (ч. 1, Прага, 1925, стор. 118-138). Вдруге ця стаття була надрукована в книжці *Українські джерела церковного права* (Варшава, 1931, стор. 233-253). В своїй розвідці Лотоцький твердить, що "Свиток Ярославль" це скорочена форма оригіналу. Але сам "Устав" був складений в Україні і в своїх переробках знаходиться в Україні, а не в Росії. Лотоцький звертає увагу, що наголошування послуху єпископів супроти митрополита за Ярослава не було потрібним, але в "Свитку Ярославля" воно походить із специфічних обставин в тодішній Україні. Того наголошення немає в московських списках. Може це і було причиною погляду Суворова про те, що західньоруські редакції XV-XVI ст. — це фальсифікації первісної форми документу.

б) Московська група списків. В Росії "Устав Ярослава" першим відкрив В. В. Крестинін в 1771 р. в Архангельську у збірнику з XVI ст., а опублікував І. П. Лепихін у виданні *Продолжение древних записок путешествия (...) по разным провинциям Российского государства в 1771 г.* (СПб., 1780, стор. 350-351). Опісля Бенешевич в 1910 р. почав готуватися до видання цього тексту в *Памятниках русского канонического права*, але не докінчив. Щойно С. В. Юшков разом з А. А. Зиміном в 1940 р. видали 20 списків, поділивши їх на чотири групи групи текстів.¹⁰ А тепер Ярослав Шапов начисляє 90 списків.

Крім існування тих двох груп чи редакцій "Уставу Ярослава" (української і московської), ніхто не сумнівається, що це редакції того самого походження, бо в основній частині є той самий зміст. В українській редакції немає тих недоладностей, що в московській, через які Карамзін назвав сам документ фальшивим¹¹, (немає смертної кари за крадіж; так само немає кари стриження голови чи бороди). Суворов заявив, що українська редакція вільна від елементів світського суду.

Постання "Уставу" загально датують 1051-1053 роками (коли жив і діяв митрополит Іларіон). Цей документ постав як доповнення акту князя Володимира, який передав Церкві десятину з княжих доходів — данин, торгових податків і від судів. Церква одержала не тільки частину державних доходів від суду, але й обширне судове ведення означених справ, яке перше належало до державної юрисдикції.

У середині XI ст. в "Уставі Ярослава" доповнено інші розділи конституції, а саме: юрисдикція держави, митрополита і єпископів над масою народу Руси. Те, що в "Уставі Ярослава" було протиріччям до візантійського церковного права, це сходилося з нормами руського права, зафіксованого в "Руській правді". Отже, "Устав Ярослава" представляє собою намагання застосувати вселенські канонічні норми до місцевих давньоруських обставин XI-XII ст.

Такий підхід відрізнявся від традиції законодавства Візантійської Церкви і саме тут бачимо розвиток візантійського права в Київській Церкві. У Візантійській Церкві справи судового характеру були підпорядковані світській власті, а Церква могла накладати тільки покути (епітимії). В Київській державі компетенції державного судочинства передано Церкві (в рамках злочинів перерахованих в "Уставі).

Подруге, форми покарання в Київській Церкві були грошеві — вири, продажі, а не як у візантійському номоканоні — осліплення, обрубання рук, ніг, урізання носа, язика та інше, або покарання на горло, що не відповідало традиціям українського судочинства.

Потрете, в Україні грошеві кари, виплачувані покараннями, —

переходили в користь митрополита або єпископа, крім винагородження покривдженого.

Почетверте, існував повний імунітет церковних людей (духовенства, чернецтва та взагалі осіб, що були зайняті при церкві) від світської влади.

Тому правильно кажеється в "Уставі Ярослава": "Відложивши номоканон, я дав митрополитові і єпископам ті суди".

IV. Аналіза "Свитку Ярославля"

Як було вище заповіджено, будемо аналізувати тільки один "Свиток Ярославль", з деякими загальними заувагами щодо "Уставу Ярослава".

Вище було вже сказано, що при аналізі послуговуватимемося тим списком як найстаршим, завжди актуальним, що представляє історичну тяглість. Його зміст охоплює головню три справи:

1) Шлюбні справи, про які сказано дослівно: "В цілому нашому князівстві нехай викорениться усякий незаконний шлюб і перелюб, тому преосвящений митрополит і боголюбиві єпископи нехай посилають, кожний у своєму переділі, щоб це доглядати і якщо десь таке знайдеться, то треба направляти, як вище було приписано". А вище було приписано так: "Подружжя людей усякого чину нікому не вільно судити, ані розвід давати світським властям під загрозою кари п'ятсот широких грошей на соборну єпископську церкву; бо цей суд належить до єпископа".

2) справи родинної моралі. У "Свитку" сказано: "Якщо хтось з чесніших наших бояр, маючи жінку, візьме собі іншу, а та друга піде за нього, знаючи про його попередню жінку, яка живе, то обоє підлягають карі тисячі широких грошей на соборну церкву і мають розлучитися та прийняти покуту (жити в покаянні). А якщо не схочуть (послухати) то світський суд має їх судити і карати за своїми нормами, приказуючи їм однак заплатити кару на соборну церкву". І далі: "Якщо ж хтось з простих людей знайдеться, що живе в незаконнім шлюбі, то таких єпископ нехай карає за своім судом грошевою карою, оскільки можна, або іншою карою та розлучить їх співжиття, відновивши перший шлюб та поучивши їх, щоб жили в покаянні (себто відбували покуту). Про інший випадок сказано: "Якщо хто живе явно в перелюбстві, повинен, припинивши таке життя, заплатити кару на соборну церкву: сановний (вельможа) 500 широких грошей, а якщо простий чоловік чи жінка знайдеться, що це робить, нехай розведеться і кару два широкі гроші дасть на соборну церкву".

3) Третя категорія злочинів — єретицтво. Про це сказано: "Усі ці суди судить церква, як теж єретицтво. А князі, бояри і судді нехай не беруться це судити під загрозою 500 широких грошей. і все

інше, що є написане в правилах Святих Апостолів і святих богоносних отців і в цих наших номоканонах під загрозою 500 широких грошей”.

4) Справа в зв'язку з обставинами в Литовсько-Руській державі. В інших списках про це немає. Тут підкреслюється додатково справа підпорядкування єпископів київському митрополитові: "Всі єпископи нашого князівства (...) нехай повинуються преосвященому митрополитові київському у всьому — під загрозою позбавлення (єпископського) сану і відсунення від їхніх пресвотів. А князям, боярам і суддям нашим не вільно тому противитися чи пособляти під загрозою 2 тисяч широких грошей. Так та митрополита й єпископська власть нехай буде ціла і ненарушена над усіма пресвітерами в їхніх преділах перебуваючих і ніхто з мирських князів і бояр не сміє заступатися за ні одним пресвітером в якому небудь ділі перед єпископом, що в його преділі має церкву — під загрозою тисячі широких грошей на соборну церкву, що в ній єпископом є, і під загрозою втрати хтиторства”.

Так, отже, в Україні звичаєве право базувалося на системі викупів, вир (тобто грошових кар за вбивство вільної людини) і продажей. "Широкі гроші" — то монети короля Вацлава IV (1378-1419), карбовані із срібла 600-650 «про мілле», вагою пересічно 2,60-2,70 грама. В XVI ст. грошовий обіг відбувався загальною чеськими грішми (див.: М. Gumowski, «Numizmatyka litewska wieków średnich» (Краків, 1920, стор. 28).

Окрім вище згаданих справ, варто звернути увагу як представляється в "Уставі" справа шарів суспільства. Про це недавно писав І. М. Новосівський в своїй праці *Нарис історії права Буковини і Басарабії* (НТШ, т. 109, Нью-Йорк, 1986, стор. 9): "Склад людности в державі був строкатий, але не було замкнености груп людности. З «Церковного Уставу» Ярослава Мудрого довідуємося, що на Русі було боярство «великих» і «менших» (строки), на дальшому шаблі ті, що мали обов'язок військової служби, і «нарочитіє люди» або «градские» (між ними купці) та «простая чадь» або «сельские люди». Останньою категорією населення Київської Русі були смерди, які сплачували землевласникові натуральні повинності. Вони були вільними громадянами" (стор. 10).

Головна вартість і значення "Уставу Ярослава" — це зміна карної системи. Цього міг доконати тільки свій митрополит, а не грек, що зберігав грецьку традицію. Отже, цей документ доповнив акт Володимира Великого, а обидва "Церковні уставы" — це наше українське "церковне право", що заступало державні візантійські закони у номоканоні.

---

1. Andrzej Poppe, «Le prince e l'Eglise en Russie de Kiev depuis la fin du XII

sécle et jusqu'au debut de XII siecle — Acta Poloniae Historica, XX,» Варшава, 1969 (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk — traduit par Janina Kasirfska), стор. 95-119.

2. Высоцкий С. А., *Древнерусские подписи Софии Киевской*, ч. 8. (Київ, 1966), стор. 39-41.

3. Dölger, «Byzanz und die europäische Staatenwelt», (Ettal, 1953) стор. 170.

4. Я. Шапов, *Княжеские уставы и Церковь Древней Руси XI-XIV вв.* (Москва, 1972), Академия Наук СССР — Институт истории Руси XI-XIV вв., стор. 178.

5. Там же, стор. 200.

6. *Правда Русская*, т. III, под общей редакцией академика Б. Д. Грекова (Москва, 1963), стор. 11.

7. Там же, стор. 387.

8. K. Fritzler «Zwei Abhandlungen über altrussischen Recht; 1. Die sogenannte Kirchenordnung Jaroslaws — ein Denkmäl russisch-germanischen Recht; 2. Die fürstliche Erbfolge im Russland» (Берлін—Ляйпціг, 1923), стор. 3-120.

9. Я. Шапов, цит. праця, стор. 226.

10. Свиток, тобто сувій, грамота, список (Срезневський, т. III, стор. 659.

11. А. А. Зимин, *Памятники русского права*, выпуск 1, стор. 257-258.

ПОСТАНОВА ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — ПОВОРОТ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЛАСТЬ ІМУЩИХ СРСР?

Віктор Сабаль

Мова — це душа народу. Найдорожча для людини — це думка, а вся складність думки у рідній мові. Ворог може захопити територію. Він може сплюндрувати міста, села. Але доки живе душа народу, народ безсмертний. Вмирає душа — вмирає й народ. Без мови немає народу!

Павло Загребельний

На початку січня ц. р. відбувся Пленум Центрального Комітету Компартії України, на якому розглянуто питання міжнаціональних відносин і прийнято постанову "Про заходи щодо реалізації в республіці настанов 27-го з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення".

Ця постанова згідно з резолюціями 19-ої Всесоюзної конференції КПРС означає до певної міри поворот у національній політиці центру. Вона є згідна теж з національною політикою генсека і президента Горбачова. Чи являє вона собою перший крок у напрямі "українізації" радянської України? Українська радянська преса повідомила, що підготовляється закон удержавлення української мови, а в червні відбудеться позачерговий Пленум ЦК КПРС, на якому мають бути вирішені деякі принципи питання у відносинах між Союзом, на ділі російським центром, і національними республіками.

Мимоволі насувається питання, чому рішилися власть імущі центру на поворот у національній політиці після десятиліть масивного курсу русифікації, особливо в період влади Брежньєва—Суслова? Чи Горбачов і його соратник справді думають про нормалізацію міжнаціональних відносин як частини комплексної концепції перебування, чи, може, тільки про задоволення культурних запитів неросійських народів, включно з певними формами автономії, щоб запобігти загостренню національних конфліктів заради втримання єдності великодержави? А може Горбачов справді переконаний, що найпевніший шлях для втримання Союзу є система вільних і рівноправних республік, і надійна передумова для здійснювання цивілізаційного процесу Росії і російського народу? Геть від столітнього

деспотизму, який був джерелом гноблення народів і людини як такої? Нині ще важко дати на ці питання правильну відповідь, бо його слова і дії не завжди віддзеркалюють його дійсні наміри, хоч би з огляду на обстановку внутрішніх сил, та й, ніде правди діти, Горбачов є продуктом обставин і суперечностей системи, в шуканні нових шляхів, методів. Він обтяжений традиціями надзвичайно важкими, скомплікованими завданнями, помилками в шуканні розв'язки затяжних проблем тощо. Але так історично склалося, що неросійські народи, а особливо український народ, в його межовій ситуації, пов'язує свої надії з перемогою політики перебудови, гласності і демократизації. Українські активісти, особливо письменники, діячі культури і науки, суспільні кола, бачать в політиці Горбачова шанси для національного відродження як основи дальшого історичного становлення української нації.

II

Сьогоднішня всеохоплююча система Радянського Союзу має своє основне джерело у традиційному російському деспотизмі, в деспотичній ментальності пануючих, всеціло нахабних і жорстоких, та пасивності і слухняності мас, але й у післявоєнному періоді, в наслідок прискіпленої і насильної побудови "соціалізму в одній країні", до того ж в країні недорозвинутій, примітивній, де не було жодних демократичних структур, будь-якого політичного плюралізму, громадянських свобод, розвинутих продуктивних сил тощо. І тому це не випадково, що розвиток призвів до системи державного, політичного і економічного екстремного централізму, а особливо до незнаного досі в історії монопартизму, до абсолютної і zarazом безконтрольної влади, Комуністичної партії в усіх ділянках життя радянського суспільства, влади забезпеченої терористичним апаратом комітету державної безпеки і його попередників.

Союз Радянських Соціалістичних Республік був створений на основі договору, затвердженого 30 грудня 1922 р., який став складовою частиною першої Конституції СРСР 1924 р. Це був історичний акт добровільного об'єднання Російської, Української, Білоруської і Закавказької республік, рішення про об'єднання в Союз були затверджені з'їздами народних депутатів цих республік. Представники неросійських республік напевне вірили, що творять справжній Союз рівноправних республік, що тоді члени ВКП(б) і Ради народних депутатів розраховували на світову пролетарську революцію. Вони не могли передбачити крутого повороту політики партії після приходу до влади Сталіна і його апарату. На основі Договору про створення СРСР загальносоюзні органи в Москві керували лише закордонною політикою, військовими справами, транспортом і зв'язком, а все інше було в повній компетенції республіканських

наркоматів, крім подвійного підпорядкування справ фінансів, продовольчих, народного господарства та робітничо-селянської інспекції. Після приходу до влади Сталіна, Союз республік перетворено на екстремно централізовану великодержаву, з центром у Москві, на ділі створено російську великодержаву, неросійські республіки втратили всі компетенції і права, гарантовані їм конституцією, їх перетворено на виконавчі органи московського центру. Комуністична партія була вже в 1919 р. єдиною політичною організацією в Радянському Союзі, і постанови ЦК РКП(б) стали обов'язковими для всіх національних комуністичних партій, республіканські компартії стали сліпими виконавцями рішень центральних верховних органів в Москві. І цю централістичну Компартію, державою над державою, не зобов'язували жодні закони, вона була понад законами і над основним законом. Конституцією, найвищим законом, стала партійна лінія.

В наслідок прискішеного насильного розвитку прийшло до екстремної централізації економічного життя, не тільки прийшло до удержавлення всіх знарядь виробництва, але й центральні міністерства, відомства, взяли за господарювання економікою як цілістю, і окремими господарськими підприємствами. Вони мали за завдання в найкоротшому часі розбудувати матеріальну базу для побудови нової суспільної формації. Прийшло до концентрації зусиль, експлуатації працюючих і масового терору, якого не знала історія. Прийшло до абсолютного контролю усіх сфер життя. Сталін і його наслідники жорстоко придушували усі відцентрові сили, особливо провідні верстви неросійських націй, жертвою терору впала українська національна інтелігенція та всі провідні члени Комуністичної партії України. Державний, політичний і економічний централізм став основним джерелом русифікації, національних та міждержавних конфліктів і призвів до серйозної економічної і соціальної кризи, до культурного зuboжіння.

III

Серйозна кризова ситуація вимагала дій для оздоровлення хворого державного і суспільного організму, нормалізації національних і державних конфліктів, як результат політики центру нищення національної самобутності неросійських народів, і експансіоністської політики Сталіна та його наслідників.

Національне питання було предметом дискусій і доповідей майже на всіх партійних нарадах від часу приходу до влади Горбачова, а особливо на 19-ій Всесоюзній конференції КПРС в червні-липні 1988 р. Важливою для всіх неросійських народів є резолюція "Про міжнаціональні відносини". Резолюція вказує на те, що "результатом зусиль багатьох поколінь радянських людей створився уні-

кальний союз республік, інтернаціональна єдність усіх трудящих усіх націй і народностей СРСР, право націй на самовизначення, відродження і розвиток національних культур... Створився цілісний народногосподарський комплекс, матеріальний фундамент єдності народів СРСР. Проходить закономірний ріст національної свідомости. Але цей динамізм розвитку був втрачений і підірваний відходом від ленінських принципів національної політики... Тому партійна конференція вважає за завдання історичної ваги вперто і творчо розвивати ленінські норми і принципи національної політики і рішуче очищати їх від деформації... Партійна конференція вважає, що в рамках реформи політичної системи треба здійснити заходи для дальшого розвитку і закріплення Радянської федерації на основі демократичних принципів. Передовсім йдеться про розширення прав союзних республік і автономних одиниць шляхом розмежування компетенцій СРСР і радянських республік, передачі на місця адміністративних функцій, зміцнення самостійности і відповідальности у сфері економіки (звичайно, при втриманні концепції цілісного економічного комплексу! — *В. С.*), соціального і культурного розвитку, охорони природи... Важливо, щоб в кожному національному регіоні економічний і соціальний прогрес супроводився прогресом духовним з підтримкою культурної самобутности націй і народностей (звичайно, при втриманні цілісного великодержавного комплексу! — *В. С.*)... Проявляти більше праці для активного функціонування національних мов у різних сферах державного, громадського і культурного життя..."

Те, що події в республіках Прибалтики, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Казахстані (Алма-Ата), домагання українських письменників і культурних діячів, письменників Білорусії, дали також поштовх для цієї нової національної політики, немає жадного сумніву. Бож про ці події, про національні конфлікти і про їхнє джерело заговорила преса в цілому світі, і навряд чи Горбачов і його соратники можуть сьогодні ігнорувати такий масивний тиск публічної opinio культурного світу, особливо в часі, коли для оздоровлення кризової економіки є так конечно потрібна допомога (інвестиції, know low, висока техніка тощо) західніх держав і підприємств.

IV

Постанови ЦК Компартії України

Ці постанови — це, в першу чергу, звіт, як виконано постанови Центрального Комітету КПРС і резолюції 19-ої Всесоюдної партконференції. Вони вказують також на обсяг "українізації" (згори) Української Радянської Соціалістичної Республіки і заторкують лише мовну і культурну сфери. В постановах є згадка про те, що у

Верховній Раді УРСР розробляються законопроєкти про правові гарантії та порядок застосування української, російської та інших мов, якими користується населення республіки (мовний закон, удержавлення української мови? — В. С.). ЦК КПУ інформує, що за останні два роки відкрито з українською мовою навчання 200 шкіл, 130 дитячих садків, але немає даних, де ці школи і дитсадки відкрито — в Харкові, Києві, Дніпропетровську чи десь на передмістях, на провінції. Значно більше часу відведено на вивчення національних мов і літератур у школах, розширилися можливості для створення і дублювання фільмів українською мовою. Організовано республіканське об'єднання для виробництва відеофільмів і відео-програм. Інтернаціональному та патріотичному вихованню населення сприяє підготовка до 175-річчя з дня народження Т. Шевченка. До позитивних осягів зараховує ЦК КПУ "протидію підривним акціям зарубіжних українських буржуазно-націоналістичних центрів". Це, звичайно, чистий брежньєвський жаргон і брехливий наклеп, бо немає жодних підривних акцій зарубіжних націоналістів, навпаки, переважаюча більшість української діаспори, включно з націоналістичними групами, позитивно ставиться до горбачовської політики перебудови. У підривних акціях проти політики перебудови заангажовані хіба що деякі члени ЦК КПУ і партійний "брежньєвський" апарат Щербицького!

Перераховуючи певні дійсні і недейсні досягнення в мовній і культурній сферах за останні два роки, ЦК змушений ствердити, що "заходи, здійснені Радами народних депутатів, Міносвіти, Мінвузом республіки для піднесення рівня викладання і вивчення української мови в дитячих дошкільних закладах, у середній і вишій школі, ще не можна вважати достатніми. Повільно розширюється мережа дитячих садків з українською мовою навчання та виховання. У Ворошилоградській області їх лише 13 процентів, зовсім немає їх у Кримській області, не відкрито нових шкіл з українською мовою навчання у Ворошилограді, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Миколаєві, Сумах, Харкові... Мінвуз УРСР не вжив заходів щодо збільшення навчальних курсів, які б читалися українською мовою у вузах, що мають для цього сприятливі умови... Мінкультури УРСР не організувало належним чином виконання заходів, передбачених постановами ЦК. Обмаль художніх фільмів українською мовою створюється на кіностудіях республіки. У діючому фільмфонді частка українських стрічок становить лише 7 процентів, і ті практично не використовуються. Частина україномовних музично-драматичних творів, як і раніше, порушують мовний статус. В Інститутах Секції Суспільних наук Академії наук республіки ще не набуло пріоритетного значення цілісне вивчення української культури... АН УРСР і Мінвуз УРСР не розгорнули масштабних соціологічних досліджень стану і тенденцій

міжнаціональних відносин...". Щоб зарадити цій ситуації ЦК КПУ постановляє:

1) "ЦК звертає увагу (?! — В. С.) обкомів, міськкомів, райкомів партії, Рад народних депутатів, Міносвіти УРСР, Держкомвидаву УРСР, АН УРСР на необхідність вжиття більш дійових заходів, спрямованих на усунення зазначених недоліків... Цілеспрямовано працювати над розв'язанням питань у галузі міжнаціональних відносин, особливо тих, що стосуються соціальної сфери національної культури, мови, раціонального природокористування. Сприяти починанням українського фонду культури, пропаганді надбань народної пісні, відродженню прогресивних народних звичаїв... Спираючись на авторитет партійних організацій, силу переконання, діюче законодавство, посилити протидію проявам як національного нігілізму, так і національної обмеженості... Вважати підготовку до Пленуму ЦК КПРС і Пленуму ЦК Компартії України з питань удосконалення міжнаціональних відносин першочерговою справою всіх партійних комітетів...".

2) "Партійним, радянським і громадським організаціям посилити персональну відповідальність керівників, ідеологічного активу, всіх комуністів за реалізацію у своїй повсякденній діяльності принципів ленінської національної політики, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, стабільний розвиток міжнаціональних відносин у трудових колективах, зміцнення інтернаціональної єдності радянських людей, консолідацію здорових сил для конструктивної роботи по виконанню рішень 27-го з'їзду партії, 19-ої Всесоюзної конференції КПРС. Активно відстоювати курс партії в національному питанні... Члени та кандидати в члени КПРС, які не виконують статутних обов'язків щодо послідовного проведення в маси ідей пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму (?! — В. С.), боротьби з проявами буржуазного націоналізму, національної обмеженості і егоїзму, шовінізму (великодержавного?! — В. С.), повинні (?! — В. С.) відповідати перед партійними організаціями згідно зі Статутом КПРС...".

3) "Держтелерадіо УРСР, редакціям газет та журналів розгорнути широке висвітлення матеріалів з питань міжнаціональних відносин, економічного і духовного життя союзних республік, практики вирішення національного питання у перші післяжовтневі роки. Звернути особливу увагу комуністів-керівників, членів редакційних колективів на необхідність більш сумлінно ставитися до підготовки матеріалів з національної проблематики, на створення духовної атмосфери, яка сприяє зміцненню інтернаціональної єдності, дружби і братерства радянських народів. Держкомвидаву УРСР розробити перспективний план видання та перевидання літератури широкого кола питань міжнаціональних відносин, кращих творів українських письменників, діячів науки і культури...".

4) "Мінкультури УРСР, Академії наук УРСР завершити у першому півріччі 1989 р. вироблення цілісної концепції розвитку української національної культури, довготривалої культурно-освітньої програми для окремих національних груп населення (за найновішою статистикою в Україні проживає 16.1 мільйона чужинців, 31.3 % населення, в тому приблизно 14 мільйонів росіян, 27%, новий перепис населення запланований на січень 1990 р.). Здійснити відповідні заходи по їх кадровому і матеріальному забезпеченні..."

5) "і надалі виявляти постійну турботу про оволодіння населення республіки російською мовою (?! — *В. С.*) як засобом між-національного спілкування, розширення доступу до здобутків науки, техніки, вітчизняної і світової культури (мовляв, без знання общепонятної український народ залишиться відсталим, малокультурним! — *В. С.*). Забезпечувати підготовку у вузах висококваліфікованих викладачів російської мови і літератури, поліпшення їх фахової перепідготовки... З метою підвищення культури російської мови краще використовувати можливості засобів масової інформації, розвивати мережу факультативів та гуртків, проводити олімпіади, конкурси, тематичні вечори..."

6) "Схвалити план роботи щодо розширення сфери функціонування української мови і дальшого розвитку гармонійної національно-російської двомовності..."

В плані передбачено з 1989-1990 навчального року розпочати запровадження занять з української мови в дитячих садках, а з 1990-1991 року — лекції української мови з 1-их класів у школах з російською мовою навчання. Поступово, в міру створення необхідних кадрових і матеріальних умов, вводити в школах, педучилищах і профтехучилищах з російською мовою навчання поділ на підгрупи класів і груп, в яких налічується понад 25 учнів, при вивченні української (або іншої національної) мови і літератури. Створювати умови для поступового введення в професійно-технічних училищах і технікумах викладання ряду спеціальних і загальноосвітніх предметів українською мовою. Відновити вивчення української мови і літератури на підготовчих відділеннях вузів. ЦК рекомендує "розпочати вивчення курсів історії УРСР та географії УРСР як самостійних дисциплін у школах, профтехучилищах і середніх спеціальних учбових закладах. Запровадити, починаючи з 1990-1991 навчального року, вивчення літератури народів СРСР та зарубіжної літератури в курсі української літератури шкіл з українською мовою викладання. Передбачено здійснити заходи для кадрового забезпечення викладання української мови, з цією метою буде розширено відповідно до потреб підготовку вчителів.

В галузі культури намічено завершити роботу щодо впорядку-

вання мовного статусу театрів у 1989 р. Здійснити державні замовлення на п'єси, виставки, кінофільми важливого соціального звучання. Регулярно проводити конкурси на кращі твори української драматургії і кінематографії. Розширювати екранізацію творів класики, створення і дублювання фільмів українською мовою... Збільшити обсяг передач республіканського телебачення, демонстрування фільмів українською мовою... Визнано за доцільне підтримати пропозиції про створення Товариства шанувальників рідної мови... ЦК Компартії України запропонував партійним, державним, профспілковим, комсомольським органам при проведенні громадсько-політичних заходів, в офіційному спілкуванні та діловодстві керуватися принципом національно-російської двомовності. Додержуватися цього принципу в інформації, оголошеннях, рекламі на транспорті, в торгівлі, службах побуту, на підприємствах зв'язку, громадського харчування..."

V

Треба радіти, що Горбачов і його соратники відходять від цілеспрямованої брежньовсько-сусловської теорії і практики "злиття націй", консеквентного і масивного курсу русифікації України, і що приходить до відлиги в національній сфері. Треба позитивно оцінити постанови-рекомендації ЦК Компартії України, але ці постанови не заторкують ядра проблеми, навряд чи вони спроможні повернути українській мові і культурі належне місце в республіці так довго, як довго не усунені основні джерела русифікації, конкретно так довго, як довго рішення, що заторкують живі інтереси українського народу, приймають у Москві, а не в Києві, як довго український уряд в Києві захищає виключно інтереси російської великодержави. Без справжнього суверенітету радянської України російська шовіністична меншість в Україні, партійні, державні чиновники, в альянсі з їхніми євнухами українського походження, надалі продовжуватимуть нігілістичну національну політику. А українські батьки посилять далі своїх дітей до російських шкіл, дитячих садків з російською мовою навчання і виховання, до російськомовних технікумів, вузів тощо, бож вони переконані, що так забезпечують кар'єри їхнім дітям. Російська мова стала панівною в усіх підприємствах, державних установах, наукових закладах, партійних комітетах, в кіно, театрі, міліції, збройних силах, усе діловодство ведеться російською мовою. Ми радітимемо, коли прийде закон удержавлення української мови (а може й двомовність), але й такий закон буде малоефективним, коли не прийде до основної економічної, політичної і державної децентралізації, до республіканського госпрозрахунку, до переміни сьогоднішньої російської великодержави на союз вільних і

рівноправних республік. Постанови ЦК не затверджені правовими рамками, чиновники на всіх шаблях влади зможуть ігнорувати ці й інші постанови, бо знають, що ніхто не покличе їх до судової відповідальности. Тому треба вважати ці постанови ЦК Компартії України, та й постанови ЦК КПРС, хіба що початком історичного процесу "українізації" української республіки, процесу, тісно пов'язаного з горбачовською політикою перебудови. Розвиток цього процесу дерусифікації, темпи і результати залежатимуть від дійсного вкладу українського народу, його широких верств. Завданням провідних патріотичних елементів є мобілізувати народні маси, активізувати їх в змаганні не тільки за права української мови і вільний розвиток культури, а саме за політичні права, за суверенність республіки, за суверенність державну, політичну і економічну, бо тільки тоді буде забезпечене національне відродження і вільний розвиток українського народу у співпраці з іншими братніми народами справжнього Союзу республік.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ПОЕТА СТЕПАНА САПЕЛЯКА

До Комісії за громадську реабілітацію літературної спадщини та діячів культури, секретарям Спілки письменників України: Іванові Драчу, Дмитрові Павличку, Романові Лубківському, Юрієві Мушкетіку

Уважаю за доцільне звернутися до шойно створеної Комісії у справах громадської та літературної реабілітації репресованих письменників та їхньої творчості й водночас до секретаріату СПУ з огляду на свій літературний доробок та його сумний і трагічний для моєї дальшої письменницької долі шлях. Щодо моєї так званої антирадянської справи з 1973 р., то у звинувачувальному висновку є пункт про написання "націоналістичних і тенденційних за своїм змістом віршів, про що засвідчують професійні рецензії, залучені до протоколів справи підсудного С. Сапеляка й кваліфікуються як злочин згідно з Карним Кодексом УРСР за статтею 62, частина перша".

З цієї причини та низки зфабрикованих державними органами наклепів супроти мене у так званій антирадянській агітації, я був відконвойований у столипінських зеквагонах до Ураллагу ч. 36, а пізніше засланий до Колимського краю на побережжя Охотського моря. Таким чином, з мого життя брежнєвсько-сусловський режим відморозив у зашкарублому снігу десяток літ. Донині ще не зігрілося моє серце й сухожилля. Та звертаючись до Вас, я аж ніяк не ставлю собі за мету викликати до себе шонайменшого співжалю. Я щасливий, що доля вибрала мене й дала змогу жити й творити пліч-о-пліч з такими мужніми й талановитими письменниками й правозахисниками рідної культури як Ігор Калинець, Василь Стус, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Михайло Осадчий та немало інших. За роки ув'язнення і заслання я написав книгу щоденних записів у прозі та чималий поетичний доробок, що був видрукуваний поза межами України як в оригіналі, так і в перекладах. Та саме тепер звертаюся до Вас з орієнтацією на нешодавній пленум СПУ, зокрема на співповіді діячів української культури Миколи Жулинського, Івана Драча, Романа Лубківського, що з почуттям відповідальності за всю рідну культуру закликають творити в єдиному мистецькому потоці.

Тут хочу звернути увагу секретаріату СПУ та Комісії реабілітації літературної спадщини репресованих письменників на той факт, чи не найтрагічніший в культурі 60-70-их років, якого ще можна запобігти спільними зусиллями, незалежно від ідеологічного світогляду кожного. Мовлю про те, що, як я вже згадував вище, в тюрмах і таборах письменники, котрих Ви згадуєте у співповідях

на пленумі СПУ, писали й творили. При тому малограмотні наглядачі та зовсім нетямущі в літературі офіцери КГБ-МВД конфісковували тисячі рукописних текстів, видавши згодом тільки актовий папірець на конфіскацію, що був оголошений тюремним цензором. Дозволю собі зацитувати: "Комісією Інституту Літератури рецензовано творчість автора, що кваліфікується антирадянською". Для прикладу зупинюся на своїй творчій долі й виключно задля об'єктивності, а не пози. Факти, що їх подам, не наводжу з пам'яті, вони хронікально задокументовані у моєму тюремному щоденнику, який на окремих клаптях трансформаторного паперу вивіз із неволі, проковтнувши їх у целофанових кульках. Ці записи задля достовірності можуть засвідчити в спецекекспертизі. Отже кілька прикладів конфіскації рукописних текстів мого творчого доробку:

17. 2. 75 р. в концтаборі ч. 36 майор КГБ Афанасьєв та капітан МВД Рак, вчинивши обшук у читальному залі, забрали в мене, за їх словами, "тетрадь с писаниной", у змісті 42 мої вірші. Зошит починався віршем від слів:

"Йдуть етапи чорним ходом,
а білим ходом снігопад",

а закінчувалися записи:

"І чорним хлібом у філіграні
запишуть вдови імена".

Серед інших там були циклі "Над барикадами ридань" та "Євангеліє серця" з присвятою Богданові Ігореві Антоничу. Акт конфіскації ч. 716.

30. 8. 77 р. майор МВД Федоров та прапорщик Руденко забрали для перевірки виготовлений мною бльокнот з листків різного паперу, аркушів 57. Там були записані два циклі рукописних текстів з мого доробку "Тернові стебла воскресінь", що починалися рядками:

"І все повториться з молитв
за Благовіщення Софії,
умиротворенням повіє
святий Євген євангелист",

присвячені Євгенові Плужникові. Всіх 32 вірші. Акт конфіскації 903. Отже за весь час моєї тюремної неволі у мене було "ізъято" і конфісовано понад 300 рукописних текстів (сюди я відношу і роки заслання). Прикро й те, що всі інші твори, написані мною в таборах та сибірських копальнях, я, перестраховуючись перед конфіскацією,

мусів кодувати, як і всю свою дальшу творчість. Та сталося непередбачене. У місті Дніпропетровську вдруге заарештували поета Івана Сокульського. Із цієї причини у мене в помешканні був санкціонований держорганами тотальний трус, і аркуші з незрозумілими для "шмонщиків" літерами були вилучені для перевірки й не повернені і донині. Досі частину доробку я не годен дешифрувати, хоч те, що вдалося відтворити з пам'яті, я міг надіслати до Комісії секретаріату СПУ для спростування їх як антирадянських і антидержавних.

За таких обставин тюремна адміністрація вилучила й сконфіскувала рукописні тексти й інших письменників, що їх я вже згадував.

Вірю в ширість Ваших співдоповідей, заяв та резолюцій, офіційно прийнятих за останній рік. Вірю і радію з почуттям поваги до тих, хто сьогодні намагається повернути до сучасного літературного процесу проскрибованих.

Підсумовуючи сказане та беручи до уваги атмосферу оновлення в нашій культурі, прошу Комісію в справах громадської реабілітації митців та їх творчості, а також секретаріат СПУ, сприяти й домагатися від МВД-КГБ, щоб останні повернули сконфісковані твори письменників, що в період застою стали в повен зріст на барикадах перебудови.

Не допустімо нової інквізиції, що ще де-не-де висить Дамокловим мечем над розмаїттям творчих шукань. Тому не ждім, бо час погасне не тільки в філософічному розумінні, але й пофізичному. І хай дерево нашої літератури воплотиться в нас деревом творчого пізнання, і в цьому пізнанні свідомости захистімо від сибірської мерзлоти ще свіжі рани на корінні нашої літератури. Саме література є тим чинником, що може запобігти й продовжити час тій точці, де мертвота й народження ще не мають калинових мостів. Саме в цій меті я вбачаю стихію справжнього оновлення, а все справжнє вживається в мирі, в любові й творчому акті. Хочеться побачити нове й єдине у державному й мистецькому бутті.

З повагою
Степан Сапеляк

член Української Асоціації
Незалежної Творчої Інтелігенції

Харків, 2. І. 1989

ОСТАННІ ДНІ З ЄВГЕНОМ ПЛУЖНИКОМ

Галина Плужник-Білоус

5. XI. 1934 року, Київ. Закінчивши роботу в Будинку вчених, де я працювала, я зайшла до Будинку письменників на Фундукліївській вул. Там треба було мені виконати доручення мого чоловіка Євгена Плужника, який був тоді в санаторії у Криму (Карасан).

Находили жовтневі свята. Людей в Будинку письменників було мало, бо всі готувалися до свят. Лише в кутку клубної кімнати сидів з кимсь Косинка і грав у шахи. Побачивши мене, він запитав: "Галю, ви звідси йтимете додому?" — "Так", — відповіла я. Тоді він попросив зачекати, щоб іти разом.

Йшли вгору по Фундукліївській, потім вулицею Короленка аж до Прорізної, де я мешкала. Гриша був надзвичайно сумний того вечора. Таким бачила його чи не вперше. Багато було різних зустрічей з ним, також рік праці разом в редакції журналу "Нова громада". Часто він нарікав на те чи інше, але потім знову підбадьорювався і навіть здебільшого був у якомусь саркастично-піднесеному настрої, якщо можна так висловитись.

А от цього вечора він був сумний і все говорив про те, що єдина його втіха останнього часу — це надія одержати окреме приміщення в будинку для письменників "Роліті", який уже закінчили будувати. На будову приміщення він сплачував пай, стягаючись з останнього, бо хотів мати, як і кожний з письменників, окремий куток, де можна було б працювати. І от ніби два дні тому його викликали до управління будівлі і сказали, що на приміщення він не повинен розраховувати, бо його передадуть якомусь, очевидно, партійному чи лівому письменникові, який переїздить з Харкова. Що той письменник поверне йому виплачений пай... Це його дуже пригнітило і, головне, зникла надія коли-небудь мати окремий куток. "Гавкав я, — каже, — в радіо (так він називав свою працю, бо був диктором при Радіокомітеті), і звідти мене звільнили, і приміщення не дали"... і багато, багато ще болю було в його розмові, який прийшов в його душу не сьогодні і не вчора, а давно, давно. Кожного разу, після кожної неправди по відношенню до нього, як письменника, відкладалася ця краплина болю.

Попрощалися ми на розі Прорізної і Короленка. І ніколи не могло прийти мені тоді на думку, що ця зустріч з Гришею була остання. Настрій його, такий важкий, і вдома мені не давав спокою, але все ж я не могла думати, що більше його ніколи не побачу.

Шосте листопада пройшло у прибиранні кімнати, пранні, прасуванні — коротко — в приготуванні до свят.

7-го листопада була святкова вечірка в Будинку письменників. На столі у мене лежало запрошення, але йти не хотілося без Євгена. І от уже перед самим початком вечірки прийшов Борис Тенета (він тоді жив деякий час у нас) і намовив мене йти, обіцяючи багато всяких розваг і цікавих спостережень. І ми пішли. Була майже вся "література" — це так говорилося завжди, коли збиралися всі письменники. Наближався час сідати за стіл. До мене підійшов Тенета і сказав, що його дуже турбує те, що й досі нема Гриші Косинки і Міті Фальківського. Але відсутність Міті турбує його менше, бо він міг сісти за піяніно (Фальківський часто, сівши грати, не хотів уже нікуди йти), а от що нема Гриші — це його вже дуже турбує, бо Гриша ніколи не пропускав жодної вечірки. На таких вечірках він завжди мав багато об'єктів для спостережень, багато вражінь, ділячись потім якими з своїми товаришами, він смішив їх до сліз. Крім того Гриша любив добре й смачно попоїсти, а на таких вечірках всього було досхочу. Я обов'язково піду на ту вечірку, — казав Гриша, — "бо там Іван Ле в чорній парі буде танцювати фокстрота так, як його муштрували кілька місяців перед тим, як вислати з якоюсь місією кудись" (забула вже).

Страви скоро з'їдалися, пляшки швидко опорожнювалися. Іван Ле вже протанцював знаменитий фокстрот. Всім було дуже весело. Тільки ми з Борисом не могли ані їсти, ні пити. І навіть фокстрот Ле не викликав у нас цікавості. І не дочекавшись кінця, ми пішли додому. Вдома до ранку не могли заснути, бо певні були вже, що з Гришею сталося щось трагічне, і що це трагічне є початком катастрофи і мого, і Борисового життя, а також життя ще багатьох письменників. І ми не помилилися — це був початок катастрофи.

Дочекавшись ранку, я пішла просити свою сестру, щоб вона зайшла до Косинки і дізналася, чи все там гаразд.

Передчуття не обманули. Сестра, повернувшись, сказала, що Гриша заарештований в ніч з шостого на сьоме листопада (1934), і що, крім нього, заарештований Мітя Фальківський і молодий письменник Влизько; про останнього я нічого не буду писати, бо знала його дуже мало, лише з офіційних зустрічей в редакції. Говорити з ним було тяжко, бо він був глухонімий. І розмова з ним велася письмово. При обшуку у Гриші були взяті якісь листи, книжки, а головне — якийсь австрійський багнет (доказ терористичної діяльності Косинки). Коли при обшуку (це розповідала дружина Косинки, Тамара) спитали у Гриші, що це за багнет і де він взявся, він відповів, що цим багнетом колов завжди вугілля для опалення, а яке його походження — не знає, бо багнет був у приміщенні ще тоді, коли він до нього переїхав.

Дізнавшись про арешт Гриші, я послала телеграму Євгенові:

"Гриша захворів і лежить в Лук'янівській лікарні" (на Лук'янівці — передмісті Києва — була в'язниця і лікарня). Здебільшого всіх ув'язнених відвозили до Лук'янівської в'язниці, тому умовно так завжди повідомлялося про арешт. Таку ж телеграму я послала і Підмогильному Валеріянові в Харків, який одразу зрозумів все і прислав мені у відповідь дуже теплого листа з подякою за інформацію і попередження (звичайно, сильно завуальованого, зрозумілого мені одній). Також ніколи не гадала я, що цей лист Валеріяна був останнім (час від часу в листах до Євгена він вкладав і до мене кілька слів. Особливо його завжди дуже цікавила моя думка про той чи інший його твір).

15-го листопада, по закінченні перебування в санаторії в Криму, повинен був повернутися Євген, якого я нетерпляче чекала, бо дуже тяжкий настрій у мене був усі ті дні. Але 15-го він не приїхав, бо поїхав з Криму ще до Харкова, щоб побачитися з Підмогильним і іншими, і повернувся лише 18-го листопада. Був увесь час якийсь дуже сумний, але спокійний і рішучий. Часто підходив до вікна, довго дивлячись в далину, бо з вікна нашого (це був шостий поверх) було видно бані св. Лаври і Дніпро. Він говорив: "Який прекрасний Київ, який чудесний Дніпро; як я люблю його, яке прекрасне сонце, а я не буду жити, мене розстріляють. Вони хочуть знищити нас всіх, хоч ми й ні в чому не винні".

І коли я, холодіючи від таких страшних слів, підходила до нього і не говорила, а кричала: "Замовкни, не говори так, я не можу цього чути! Ти мусиш жити", — він відповідав мені: "Я хочу жити, але мушу вмерти, так вони хочуть, а тобі говорю це для того, щоб тебе підготувати пережити це страшно".

Протягом цього часу від 7-го листопада до 1-го грудня ми увесь час дізнавалися від Тамари про Гришу, про Мітю і про Влизька. Вона казала, що у Лілі (це дружина Фальківського) і у дружини Влизька (ім'я забула) справи цілком добрі. І той і другий пишуть, що їх незабаром випустять. Листи посилають і поштою, і при поверненні корзинок з передач. Справи Гриші трохи гірші, але, що, безумовно, його також випустять, а в найгіршому випадку одержить максимум три роки, лише слідство його трохи затягнеться. Отже, відомості були зовсім втішні. Але це було до 1-го грудня.

1-го грудня, прийшовши на роботу і відкривши газету, я прочитала, що в Ленінграді вбито Кірова (секретаря Ленінградського обкому партії). Убив його в колишньому "Зимомову Палаці" якийсь Миколаєв. Увесь день говорилося про це вбивство і всі були якісь дуже занепокоєні цією звісткою, ніби несла вона за собою багато горя.

Коли я прийшла додому, Євген був як темна ніч і сказав: "Тепер нам кінець, вони (НКВД) тепер оскаженіють і сліпі в своїй

люті знімуть багато неповинних голів". Того ж вечора, повернувшись з Будинку письменників, він поклав на стіл 1000 крб. "Оце, Галю, повернули мені частину паю за збудоване для нас приміщення в будинку «Роліт» і сказали повернути від нього ключ (10-го грудня ми мали переїздити в це нове, окреме приміщення), бо воно мені більше не належить, а передається комусь іншому. Чи не так було перед арештом з Гришею Косинкою?"

1, 2 і 3-го грудня по Києву провадилися страшні арешти. Тільки і чути було... того забрали, того забрали... і т. д.

4-го грудня пізно увечорі я вже була в ліжку, бо застудилася, мала гарячку, але лежачи допомагала Євгенові звіряти після передруку якусь статтю Радека (яку він перекладав з російської мови), я читала, а він звиряв. Була 12-та ночі. Раптом я почула гуркіт автомашини, яка, наблизившись до воріт, стала. Будинок наш був у дворі, жили ми на шостому поверсі, але стояла така тиша, що чути було все дуже добре, а до того нервово напруження було таке сильне. І я почула незабаром кроки кількох пар чобіт, які піднімалися по сходах. Насувалося щось страшне. Я почала погано читати, дихання мені здушила спазма, я спинилася, а Євген, не помічаючи за роботою нічого, каже мені: "Чого ти так погано стала читати, мабуть, ти таки хвора?" В цей час різкий дзвінок, пронизуючи тишу, заставив його піднести голову від роботи. Так могло лише дзвонити НКВД (цей дзвінок і я і він уже знали, бо в нашому приміщенні вже не раз брали. Приміщення було спільне, мешкало кілька родин).

"Хто це так пізно?" — сказав Євген. "Женічка, — кажу я, — піди відкрий — це по тебе". "По мене, чого ж так рано, лише 12, почекали б ще!" З цими словами він пішов відчиняти двері, та до кімнати вже повернувся не один. Першим увійшов якийсь відповідальний з НКВД, потім Євген з піднятими руками догори, а потім ще два з рушницями і двірник.

Увійшовши до хати, цей головний витяг папірця з кишені, показав його Євгенові і сказав: "Ордер на арест и обыск. Понятно?.." — "Зрозуміло", — сказав Євген. І почався цей безкінечний "обыск". Затрималися ще трохи зі мною, бо мусіли серед мешканців знайти жінку, яка зробила б мені особистий обшук. Мужчини були настільки чемні, що цього не робили. Отже, в одязі (бо я мусіла одягтися), в плащі, бо мене сильно трясла пропасниця, все було обшукано (повивертано кишені) і тоді дозволено мені одягтися... Євгенові не дозволено було рухатися, а тому всі речі, книжки, листування, рукописи показувала їм я.

Обшук тривав дуже довго, перевернена була вся кімната, здіймалися багнетами килими, перетрушувалися постелі і т. п., а забрав уповноважений НКВД дуже мало:

1. Пашпорт на ім'я Євгена Плужника,

2. Книжечку для дітей Винниченка "Бабусин подарунок",
3. Книжку Ніковського "Віта нова",
4. Один примірник журналу "Україна" за редакцією Грушевського, оце і все.

Жодного листа, а листів було дуже багато, жодного рукопису (зверху на столі лежав примірник недрукованої п'єси "Фашисти"), жодної записної книжки, чернетки... Нічого. Очевидно, того, що взяли, було цілком досить для встановлення злочинної діяльності письменника.

Потім запропонували Євгенові зібратися в дорогу, при чому просили багато з собою не брати, бо йде він ненадовго, і буде в таких умовах, як в найкращому готелі (так казали "вони"), отже, йому нічого не треба. А потім, дуже чемно перепросивши за заподіяні турботи, вийшли, забравши з собою Євгена і залишивши копію акта обшуку, яку я маю і досі при собі.

Другого дня сестри пішли в комендатуру, хотіли дізнатися, в якій в'язниці Євген, щоб понести йому передачу (сама я була дуже хвора), але їм сказано було, щоб до 10-го грудня їх не турбували. За час з 4-го по 10-те грудня вже були оголошені списки засуджених до кари смерті після вбивства Кірова по Ленінграду, Москві і Мінську, залишався неоголошеним список лише по Києву. Знаючи, що такий список може бути кожного дня, всі ті, хто мав кого-небудь у в'язниці, а таких уже були тисячі, божеволіючи чекали цього списку, бо ніхто не міг бути певним, що його найближчої, найдорожчої йому людини в цьому списку не буде. І от 11-го грудня ранком (газети приносив поштар о 8-ій ранку) всі кидалися до поштової скриньки і зі страхом відкривали газету. Борис Тенета (який, як я вже згадувала, жив тоді у нас) встав рано і пішов назустріч поштареві, ніби передчуваючи, що на цей раз буде вже список. Я цього не помітила, і коли він повернувся — не чула, але раптом почувши з кухні якийсь розпачливий не то крик, не то стогін, швиденько вибігла в кухню і побачила таке: серед кухні з газетою в руках стояв Тенета, але руки в нього так сильно тремтіли, що він не міг добре читати газету. Біля нього стояли моя двоюрідна сестра, тітка, деякі мешканці.

Побачивши мене, він дико закричав: "Галю! геть звідси!"

Раптом ніби блискавка прорізала мій мозок!.. Список... Євген... і я як скошена впала на підлогу, але свідомости не втратила. Мене занесли до кімнати, і всі увійшли за мною. Список був на 43 особи. Борис Тенета так хвилювався, що не міг його дочитати до кінця, лише в кімнаті, напруживши останню волю, він, кілька разів спиняючись, бо не вистачало йому повітря, дочитав його і знову, як божевільний, закричав: "Нема Євгена, нема, але Гриша, Мітя, Влизько! Що "вони" роблять, що "вони" роблять! Розстріляють, розстріляють! За що, за що!" І, бігаючи по кімнаті, рвав на собі

волосся. Багато років список цей, вирізаний мною з газети, був у мене, і лише після цих переїздів, я його не можу знайти. Пригадую лише, що на першому місці були троє Крушельницьких — батько й два сина, які незадовго перед цим (два роки, здається), приїхали з Галичини до Києва, як люди комуністичних настроїв. Потім в цьому списку стояли: Косинка, Фальківський, Влизько і останніми в списку були Мисик і Буревій (також письменники).

Прийшовши трохи до пам'яті, я одразу ж пішла на Інститутську вул. ч. 5 в комендатуру НКВД дізнатися ж нарешті, в якій в'язниці перебуває Євген. Прийшовши туди, перших, кого я там побачила, були дружини Косинки, Фальківського і Влизька. Вони принесли передачі і чекали, коли у них приймуть. По їх обличчях я одразу побачила, що вони газети не бачили і не знають, що чоловіки їх засуджені до розстрілу. Сльози заливали мені очі і я не могла їх стримати, а вони ж усі потішали мене й казали: "Не плачте, Галю, от бачите, ми вже не плачемо, то ви ще не привикли, а ми вже привикли і от дочекалися того, що наших скоро випустять, і ви також дочекаєтесь, що Євгена випустять". Так говорили ці три нещасні жінки, а я вже знала інше...

Передач цього дня від них не приймали, і Тамара, яка перший раз цього дня мусіла йти на працю до Київської кінофабрики, поїхала туди, перепоручивши свою передачу двом останнім. Ще багато людей було там, які вже знали страшний вирок, але ніхто не наважувався, звичайно, їм цього сказати.

Пробувши в комендатурі НКВД не менше чотирьох годин, я, зрештою, дочекалася довідки про те, що Євген є на Катерининській вул. (там теж в'язниця). Я пішла туди й понесла передачу. На Катерининській вул. в комендатурі була сила-силенна людей, здебільшого, звичайно, жінок, які чекали, щоб у них прийняли передачу їхнім чоловікам. Там була і дружина Підмогильного Валеріяна, і Валеріяна Поліщука, Епіка Григорія, сестра Василя Вражливого, дружина Гео Шкурупія, Миколи Куліша і ще багато, багато дружин письменників. Бо всього письменників з Києва, Харкова і інших міст України було заарештовано в ніч на 4, 5, 6 грудня — 35 чоловік... і всіх їх сьогодні привезли до Києва на Катерининську вул. Передачі були прийняті і ще через кілька годин повернені кошики з короткими записками. Від Євгена була така записка: "Галю, передачу одержав, дуже дякую, повертаю металеву ложку, принеси дерев'яну". Ввечорі я повернулася додому, де мене чекав нетерпляче Борис Тенета, бо вирішено було всіма нами, близькими йому людьми, щоб він негайно виїхав до Нового Афону, де він зовсім був розгублений, напівхворий від усього пережитого, і пасивно покорився нашому рішення. Відїздив він з тою думкою, що всі, кого мають розстріляти, перебувають на

Інститутській вул. 5, а всі, хто ще має витримати слідство — на Катерининській... Прощаючись, він сказав: "Коли мене заарештують, як і інших, і вишлють хоч на десять років... я і там десь далеко житиму. Я так люблю життя, так хочу жити, що житиму і на Соловках, і на Печорі, аби жити і бачити, як сходить і заходить сонце... А от коли мене засудять до смерті... я не дам їм себе розстріляти як бандита, а покінчу з життям сам..." Це було з Тенетою останнє прощання.

Пізно ввечері моя сестра пішла до Тамари Косинки провідати її, бо, безперечно, вона вже знала про страшний вирок. Повернувшись розповідала таке. Хтось з сусідів відкрив їй двері, вона зайшла в кімнату. В кімнаті було темно, світло не світилося. В кутку кімнати сиділа нерухомо Тамара, а біля печі, схилившись низько на руки, — її мати. На скрип дверей Тамара ворухнулась і глянувши на сестру божевільними очима, сказала: "Ви прийшли... це перша людина, яка прийшла до нас, всі бояться..."

Про те, як дізналася Тамара про список, її мати розповідала так: Тамара з комендатури НКВД поїхала на кінофабрику, там працювала перший день і ставились до неї там в той день якось особливо, але ніхто нічого їй не сказав. Закінчивши роботу на фабриці, вона, не заходячи додому, поїхала знов до комендатури, сподіваючись з кошиком одержати записку від Гриші. Хтось із знайомих мужчин, який працював на фабриці, вийшов разом з нею, сів в один трамвай, увесь час з великою турботою розпитував про Гришу і, очевидно, упевнившись, що Тамара і досі нічого не знає, провів її аж до дверей комендатури і, прощаючись, дав їй газету зі словами: "Та мусить же хтось сказати, може ще можна буде якось рятувати. Тамаро, прочитайте!" На вулиці було вже темно і тому увійшовши в освітлену кімнату комендатури, де ще й досі сиділи дружини Фальківського і Влизька (не знаючи нічого), Тамара розкрила газету і на першій сторінці побачивши список, почала його читати, а дочитавши до прізвища Косинки, ойкнула ніби від страшного удару в серце, упала, випустивши з рук газету. До неї підбігли дружини Фальківського і Влизька, взяли газету і, прочитавши те саме, так заридали і закричали, що всі присутні підбігали до них, і в комендатурі зчинився такий крик і ридання, що прибігло кілька НКВДистів і почали встановлювати порядок. У дружини Фальківського віднялися ноги, вона зовсім не могла йти (мали її каретою швидної допомоги відвезти додому), Тамару забрала мати, яка, турбуючись, що її довго не було вдома, пішла і сама до комендатури. Дружини Влизька забрала якісь знайомі, бо вона мешкала дуже далеко за містом.

Розпачливі заяви до великого вождя і менших вождів, які писали всі родичі засуджених про помилування, звичайно, не дали жодних наслідків. 15-го січня (1935) в газеті, десь на останній

сторінці, зовсім непомітно було надруковано: "Вирок виконано". Миски і ще кільком невідомим мені людям смерть була замінена 10-ма роками.

Після виконання вироку Тамара сильно захворіла, ніби психічне зрушення в неї було, і тихо говорила: "Гриша не вмер, я його не ховала, мертвим не бачила... він живий".

Ліля Фальківська лежала в ліжку з паралізованими ногами і кілька місяців не говорила зовсім, все мовчала. Дружину Влизька батьки відвезли з Києва кудись дуже далеко.

Швидко після цього НКВД видало наказ всіх жінок розстріляних вислати за межі Києва на відстань не менше 100 км. Дружину Фальківського, зовсім хвору, лежачу, перевезли знайомі до Білої Церкви, де її прийняли на помешкання якісь євреї. Видужавши трохи, вона відробляла їм за помешкання, допомагаючи пороти і перешивати якісь старі хахи — господар був кравець. Тамара була хвора (психічне захворювання) і тому батьки дістали дозвіл взяти її до себе в Харків, хоч у великих містах не дозволяли їй жити. Дружина Влизька виїхала кудись зовсім далеко за межі України.

У березні довелося мені бачитися з дружиною Фальківського в Києві. Я йшла Фундукліївською вгору і біля вітрини якоїсь великої книгарні побачила Лілю, власне, лише догадалася, що то була вона. Стояла і повними сліз очима дивилася на книжки. Я обережно підійшла до неї. Замість привітання, вона сказала мені: "Я ходжу, Галю, по кладовищу... Книгарні... книжки — це кладовище... Мітя так любив тут ходити... дивитися на книжки... і от я приїхала спеціально подивитися на ці місця, де він ходив... але це все вмерло, поховано..." Я зрозуміла, що Ліля ще не була здоровою людиною, а до того ж вся тремтіла ... Мені захотілося відвести її звідси десь до теплої кімнати, зігріти, напоїти чимсь гарячим, і я умовила її зайти до кав'ярні, замовила каву, тістечка і силою заставила її пити і їсти. Коли ж хотіла розрахуватися з кельнером, Ліля раптом тремтячими руками вийняла з кишені 3 крб., поклала на стіл і сказала: "Галю, не платіть самі, я теж маю ще гроші, я заробила 3 крб., я ще не зовсім жебрачка". Я лагідно попросила її сховати гроші... Більше я Лілі ніколи не бачила, так само як не бачила ніколи і Тамари.

Була середина березня, а жодного побачення з Євгеном мені не давали, хоч інші дружини вже мали їх. З роботи в Будинку вчених мене звільнили, і тому я майже увесь час просиджувала в комендатурі НКВД або просто на вулиці проти будинку, де, знала, у підвалі, перебуває Євген. Здавалося, що все ж я ближче біля нього. А надворі вже була весна і тому можна було вільно годинами ходити чи сидіти на вулиці близько того будинку.

Десь 20-го березня від Євгена по пошті прийшов лист, в якому він писав, щоб я просила побачення, бо тепер уже мені його дадуть. Я подала через комендатуру заяву і на 25-те березня мені було

дозволено побачитися з Євгеном. Лише той, хто чекав побачення з найдорожчою людиною у в'язниці, може зрозуміти, що я відчувала, готуючись в таких умовах побачити кохану людину. В комендатурі мені була виписана перепустка, і з нею, пройшовши багато дверей і перед кожними дверима показавши її і паспорт вартовому НКВДисту, я потрапила до кімнати слідчого мого чоловіка. Постукала, увійшла. Сидів проти мене грубий, широкоплечий єврей. Прізвище його було для мене "Іванов", а справжнє Хайет. Подивившись на мене уперто, довго, він спитав мене: "Что вы, собственно, от меня хотите?"¹ — "Від вас я нічого не хочу, — відповіла я йому, — лише прошу показати мені мого чоловіка, бо він є дуже хворий (мав сухоти, кавернозний процес), а ви тримаєте його у в'язниці". "Но ведь вы же будете плакать, а плакать тут не разрешается".² — "Ви не дочекаєтесь побачити жодної сльози на моїх очах", — сказала я. — "Но ведь у вас глаза на мокром месте",³ — сказав слідчий. — "Не турбуйтеся, я плакати не буду", — повторила я. Після цього натиснуто було на електричний гудзик і сказано: "Привести ко мне подсудимого Плужника".⁴ Серце моє заммерло... зараз я побачу Євгена... а потім, хвилин через п'ять, я почула кроки військових чобіт. Відчинилися двері, попереду увійшов один НКВДист зі "свічкою" в руках (це так називалась піднесенна догори рушниця в руках супровідника), потім Євген, а потім ще один НКВДист теж зі "свічкою".

Я встала, кинулась до Євгена, ми поцілувались, потім він поцілував мені руки, а я йому. І, напруживши останні сили, я посміхнулась і сказала: "Женічка, та ти не дуже й змінився, виглядаєш непогано, лише дуже блідий — це, мабуть, тому, що без повітря". Це я так говорила, а серце моє кричало: "Подивіться всі, на кого він став схожий, та він же не житиме, бо він хворий, він же не витримає тут". Вигляд у нього був жахливий, а як додати ще те, що на ньому одяг висів, мов на кілку, бо не можна було одягти ані паска, ані краватки, а людина схудла і все висіло, нічим не стримане, то жаль огортав моє серце, що людина, яка завжди була так чисто й акуратно вбрана, має тепер такий вигляд. Говорити не можна було ні про що, бо тут же, не зводячи очей то з одного, то з другого, сидів слідчий, і тому говорилося про що завгодно, лише не про те, що хотілося сказати, і що треба було сказати. А тому, побачивши його в такому розхристаному вигляді, в чорному спортовому вбранні (лещатарському), я почала розмову про те, що я принесу йому якусь світлу сорочку, що йому самому приємно буде

---

1. Що ви, власне, від мене хочете?

2. Але ж ви будете плакати, а плакати тут не дозволяється.

3. Але ж у вас очі на мокрому місці.

4. Привести до мене підсудного Плужника.

вбрати її. Але він сказав мені: "Зрозумій, Галчко, що мені нічого не треба, що життя вже скінчилося і навіщо мені та сорочка...". А потім, ніби на хвилинку згадавши щось дуже важливе, він додав: "А й справді принеси мені мою улюблену сорочку, ту сіру, в паски, я таки одягну її ще раз, бо скоро буде останній виступ українських письменників — *parad alle*. — Потім, нахилившись близько до мене, ледве чутно сказав: — Суд... І от на цей останній виступ я таки зодягну ту сорочку, хоч і буде він не з академічних підмосток, а з лави підсудних". Тут слідчий, розлютившись, сказано стукнув п'ястком по столі і крикнув: "Плужник, замолчите, повинні вже знати, о чом можна говорити".⁵ Потім я ще говорила Євгенові, що не треба так занепадати духом, що прийде ще час, коли він буде знову думати і писати, та він, болісно посміхнувшись, сказав мені: "Ні, такого часу ніколи вже не буде, про нас уже подумали, і про нас уже написали", — при цьому злегка показав головою на слідчого... І так хотілось, щоб хоч на одну хвилину ця потвора вийшла з кімнати, хотілося сказати Євгенові щось таке ніжне, таке велике своїм значенням, щоб хоч на одну хвилину заспокоїти, зменшити його страждання, поцілувати його, пригорнути його нещасну голову до себе... Та не можна було, бо слідчий не вийшов ні на одну хвилину... А тому ще поговоривши, як висловлювалися тоді про таке побачення, про погоду, я мусіла вже йти, бо скінчилися ті 15 швидких хвилин, яких ми чекали чотири безконечно довгих місяці. Я не плакала, я напружувала останні сили, бо не хотіла, щоб та потвора бачила мої сльози. Прощаючись, у Євгена скотилася ніколи не бачена мною сльоза. Я до того не бачила, щоб він плакав. Та швидко змахнувши її, він поцілував мене і, прощаючись, просив бути сильною, мужньою, готовою перенести велике горе. Як я йшла назад тими безконечними коридорами, знов повз тих так само безконечних вартових — я не пригадую. Знаю лише, що вийшовши на вулицю, я побачила чотири дорогих руки, простягнені до мене моїми двома сестрами, і на ті руки я впала і почала не плакати, а ридати так, що вони мусіли покликати візника, відвезти мене додому й покласти в ліжку. "Боже, коли ти є, — просила я, — зроби так, щоб він помер сам, щоб його не розстрілювали", бо я зрозуміла, що скоро буде суд і що Євген сподівається розстрілу.

Другого дня сіру сорочку в паски віднесла сестра з передачею, а 30-го березня надійшов від Євгена поштою такий лист:

Галча моє!

Це дрібничка, що пишу тобі чорнилом, але разом з тим це має велику вагу: я хочу, щоб надовго, на все твоє і моє життя зберігся цей лист —

---

5. Плужник, замовчїть, повинні вже знати, про що можна говорити.

найрадісніший, вір мені, з усіх листів, що я коли-небудь писав тобі!

Галю, ти ж знаєш, як рідко я радів: як багато треба для того, і от тепер, коли пишу я тобі, що сповнює мені груди велике почуття радості — так це значить, що сталося в моїм житті те, чому й ти разом зо мною — я знаю! — радітимеш! У мене мало зараз потрібних слів — мені б тільки хотілося пригорнути тебе так міцно, щоб відчула ти всім еством твоїм, що пригортає тебе чоловік, у якого буває життєва сила і в м'язях, і в серці, і в думках!

Я пишу тобі, а надворі за вікном сонце — і мені їй-богу так важко стримати себе, щоб не скрикнути — яке хороше життя, яке прекрасне майбутнє в людини, що на те майбутнє має право!

Я цілую тебе, рідна моя, і прошу запам'ятай дату цього листа, як дату найкращого з моїх днів!

Твій Євген

28. III. 35.

Два рази в листі була підкреслена ця дата. Пояснень до листа багато не треба. 28-го березня був суд, залишене життя! Не розстрілюватимуть! А на скільки років і як далеко вивезуть, то вже, порівнюючи з розстрілом, було не таке страшне, а поскільки лист був такий радісний, і про кількість років нічого, то я і сестри увесь той день і ще багато днів потішали себе надією, що може засудили не на багато років, що, може, присуд взагалі не такий тяжкий і т. д...

Подібного ж змісту листи, лише, звичайно, в інших висловах, одержали дружина Підмогильного Катя, і дружина Гр. Епіка — Віра.

Протягом тижня в комендатурі НКВД між жінками письменників з'явилася така чутка, що їх судили закритим судом 28-го березня, на суді був присутній сам Ульріх — головний прокурор СРСР, що їх всіх було засуджено до розстрілу, а потім замінено 10-ма роками заслання в далеких таборах. Отже, після цих чуток надії на нежорстокий присуд зникли... Всі ми знову стали просити слідчого про побачення: нарешті побачення було дозволено (дати не пригадую). Першою на побачення пішла дружина Епіка, після неї безпосередньо я (слідчий у Епіка і в Плужника той самий). Я і Віра Епик купили квітів (був сезон тюльпанів і нарцисів) і пішли до в'язниці. Та сама потвора-слідчий зустрів мене словами: "У меня сегодня день тюльпанов и нарциссов, все жены приходят к мужьям с цветами".⁶ "На скільки років ви засудили мого чоловіка?" — спитала я слідчого, не звертаючи уваги на його репліку про квіти. "А вам не все ли равно на сколько. Надо будет все же искать другого мужа... может быть на пять, может на десять, может быть на три... все будет зависеть от политической международной

---

6. У мене нині день тюльпанів і нарцисів, усі жінки приходять до чоловіків з квітами.

ситуації. Чем ситуація буде спокійніше, тем швидше ми їх повернемо додому. Вони нам потрібні, ми знаємо кого посилаємо. Вони потрапили під погане впливання, а голови на плечах мають хороші".⁷ Так говорив слідчий. Я знову сказала йому, що чула, ніби 10 років має Євген, що це жорстоко, що він хворий, що він навіть на заслання не доїде, не витримає... "Все витримає, — сказав слідчий. — Якщо вже тут витримав, то все витримає. Ось ви його зараз увидите, он совсем молодцом. — І, відкривши двері, голосно сказав: Евгений Павлович, зайдіть сюди!"⁸ Уже не "приведіть підсудимого такого-то", а "зайдіть"... Ніби він десь зовсім близько. Це мене здивувало, та там не треба було нікому дивуватися...

Через кілька хвилин, без супровідників зі "свічками", з газетою в руках увійшов Євген. "Доброго ранку (це був ранок), Евгений Павлович, — подаючи руку, привітав його слідчий, — як себе почуваете?"⁹ Ми з Євгеном привіталися так, як і в перше побачення. "Женічка, — сказала я, — ти так вільно прийшов сюди. Що це значить?". "Тепер Евгений Павлович не мой подсудимый, я к нему больше претензий не имею, — сказав слідчий. — Мы с ним просто знакомые".¹⁰ В очах Євгена світилася, якщо можна так висловитися, сумна радість, і ніби вони говорили мені: я ще житиму... "Женічка, чи правда, що тебе засудили аж на десять років заслання? І куди? Як далеко?" — питала я. — "Таку мерзоту, яку зробили з нас (це він сказав зовсім тихо), висилають лише у вічну мерзлоту" (міста вічної мерзлоти — є такі на Крайній Півночі). Він і тут підбрав риму. Скільки гіркої образи було у цьому вислові. "Так, Зорянка, на десять років, але ти не турбуйся, аби вистачило сил, прибору якийсь фах дроворуба, чи якийсь інший... і може витримаю, а ти мужньо мусиш зносити цю довгу розлуку... а я любитиму тебе ці довгі десять років понад усе..." Побачення було коротке, бо ніби в той день слідчий дозволив багато побачень і не мав часу давати довше як 10 хвилин. Перед прощанням я попросила дозволу передати Євгенові все, що принесла. Передати це з рук в руки не мала права, лише все повинно пройти через руки слідчого. То були

---

7. А хіба вам не все одно на скільки. Треба буде все таки шукати іншого чоловіка... може на п'ять, може на десять, може на три... все буде залежати від політичної міжнародної ситуації. Чим спокійнішою буде ситуація, тим швидше ми їх повернемо додому. Вони нам потрібні, ми знаємо, кого посилаємо. Вони потрапили під поганий вплив, а голови на плечах мають добрі.

8. Все витримає. Якщо вже тут витримав, то все витримає. Ось ви його зараз побачите, він зовсім молодець. Євгене Павловичу, ходіть сюди!

9. Доброго ранку, Євгене Павловичу, як почуваетесь?

10. Тепер Євген Павлович не мій підсудний, я до нього більше претензій не маю. Ми з ним просто знайомі.

солодоші й інші присмні для Євгена дрібнички. Слідчий брав у руки, розглядав, потім знову давав мені, а я передавала Євгенові. Руки мені тремтіли, я хвилювалася, боялася, що це побачення перед засланням останнє. Євген це помітив, витяг з кишені пачку дуже доброго ґатунку цигарок і, попросивши дозволу у слідчого, передав мені зі словами: "Бачиш, Зорька, не лише ти мені носиш подарунки, але й я тобі можу подарувати цигарки, запали і не хвилюйся. Нам дозволили купувати після суду". Я вдень ніколи не палила, лише коли дуже хвилювалася, тому взяла цигарку, попробувала затягнутися, але цигарки були такі мокрі, що не можна було їх палити. "Чого такі мокрі цигарки?" — спитала я. — "Це в моєму льоху така вогкість", — сказав Євген. Слідчий глянув на нього так, що він далі мені не пояснював. Я вже мусіла йти, але просила слідчого перед від'їздом дати мені ще одне побачення, щоб я могла з ним попрощатися і принести на дорогу потрібні речі.

Він обіцяв, що Євген не виїде не побачившись зо мною. До 3-го квітня мене на побачення не викликали. Приймали передачі, теплі речі, чоботи. Грошей у мене вже не було (я ж не працювала, заробити не могла). Продавала речі, стягалася з останнього, щоб купити все найкраще, найтепліше. Чоботи подарували знайомі люди. Взагалі треба сказати, що знайомі допомагали всім, чим могли в різний спосіб. Були випадки, коли хтось приходив, залишав гроші, говорячи "Це мій борг Євгенові Павловичу, я раніше не зміг йому повернути". Боргу жодного не було (але треба було передати гроші так, щоб мене не вражало це, і тому вигадували всякі причини). Одного разу прийшла людина мені мало знана, так само принесла гроші і просила запитати при побаченні з Євгеном, що він хотів би найсмачнішого з'їсти. При наступному побаченні Євген відповів, що нічого не хоче, боючись, щоб я не витрачалася на дорогі речі, а потім, коли я настоювала, то сказав, що з'їв би шматочок червоної риби (балик, сьомга, тешка). Знову прийшов той же чоловік і запитав, що сказав Євген. "Трохи червоної риби з'їв би", — сказала я. І другого дня було прислано великий пакунок з різними найдорожчими закусками, а до того ще й багато солодошів, помаранчів, мандаринів, і так повторювалося кілька разів. Людину, яка це приносила, я навіть не розпитувала, бо знала, що люди бояться бути упізнаними. Лише через деякий час, ближче познайомившись з невідомою людиною, я дізналася від нього, що всі ці передачі йшли від Максима Рильського. З письменників — це був єдиний, хто допомагав мені і тоді і пізніше, даючи мені ту чи іншу роботу для передруку. А одного разу, зустрівшись з ним на вулиці, а він був трохи напідпитку, взяв мене під руку і з очима повними сліз говорив: "Пані Галю, я скоро збожеволю, я не можу витримати вже більше, мені хочеться взяти телефонну рурку і кричати по прямому проводу до Кремля: що ви робите, ви

виймаєте мозок у країни і залишаєте її без мозку, ви заливаєте кров'ю нашу землю і на цій землі, зрошеній кров'ю і слізьми, ви засаджуєте всюди троянди й інші квіти, а я, ходячи по Києву і бачачи ці троянди, хочу топтати їх і кричати: то не квіти, то кров найкращих, найчесніших людей України!" Багато ще дечого він говорив так голосно і так знервовано, що я мусіла завести його в глухий переулок, щоб менше було людей, бо прохожі звертали вже на нього увагу, а то було небезпечно. І коли часто тепер я чую, як засуджують Рильського за його вірші і орден, мені хочеться сказати: "Не судіть, і не судимі будете".

Закінчення буде.

НЕВ'ЯНУЧИЙ КАЛИНОВИЙ ВІНОК НА МОГИЛУ ДАРІЇ-ОДИ ЛЕБЕДЬ

Тінь трембітає наді мною...

Василь Стус

Олександра Гнатківська—мати стояла в рядах в'язнів на апелю як страдальниця, мов би просила Всевишнього: "Зніми з мого чола важкий камінь, бо він трошить мене". Розпач стискала груди. Відчувала біль у серці, немов воно оберталось гарячим вугіллям. Гірким полином у горлі стояли сльози, і не могла мати виплакати тих сліз. Молилася... І здавалося їй, що в густій ранній мряці бачить дочку Оду з малою внучкою Зоєю. Простягала знеможену руку, щоб погладити їх, зазирнути в дитячі очі... А вони йшли, мов віддалилися... Йшли назустріч своїй меті.

Матір струснуло жахом. Підвела сиву голову, подивилась ще раз в далечінь — мабуть, ще бачила їхні примарні постаті за покривалом сірої тканини дня...

Промайнула дочка з внучкою у затінку між колонами в'язнів. Зачинилася брама кам'яного "святинища"-бункеру.

Закапали материнські сльози, закривши обличчя руками, здригнулася всім зболілим тілом...

А з неба пробивалося ранішнє сонце тонким снопом проміння і химерним золотавим світлом насичувало "святинище"-бункер.

"Ахтунг! Ауфрехт штеген!.." Свист, гострий вереск та гавкання людей-собак... І знову почалася щоденна "таборова трапеза".

Квітень 1989 р.

Ольга Фроляк-Еліяшевська

УКРАЇНОЗНАВСТВО В КИТАЇ

Петро Потічний

Нині в Китаї найбільше зацікавлення українськими справами виявляє Вуганський університет. Тут, на факультеті сучасних мов, існує секція вивчення України.

Вуган — це старовинна місцевість, яка сягає глибини віків. Розташований серед прекрасних і родючих рівнин Дзянггану і середнього засягу ріки Чангджіан, вже у VII-IV ст. до Христа Вуган став економічним центром держави Чу.

В 1911 р. саме тут почалася китайська революція під проводом Сун Ятсена й до сьогодні можна оглянути залю нарад революційного парламенту, прикрашену тодішніми прапорами, які в дещо змодифікованому виді стали символом Куомінтангу й досі повівають у Тайвані. Біля музею революції за декілька юанів можна зробити фотографію у військовій формі армії Чанкайшека, що стало популярною атракцією як для туристів, так і для самих китайців.

Вуган сьогодні — це важливий комунікаційний вузол і база для шкільно-освітніх та наукових дослідів. Це велика метрополітальна округа, що виконує різні важливі функції. Саме місто поділене на три частини — Вуган, Ганков і Ганьянґ ріками Гангджіанґ і Ганшуї, тому і називають його "містом при ріці".

Вуган — це місто з багатими старими культурними традиціями, в якому розміщений храм Гуїюан з 500 буддистськими святими, статуї яких відрізняються між собою своєю поставою і специфічним виразом обличчя. Тут теж знаходиться храм Чангчун, святе місце таоїзму, пагода Гонгшан з XIII ст. та інші цікаві місця.

Своєю красою, кліматом і положенням Вуган завжди притягав і друзів, і наїзників. Довгий час Вуган був під контролем французів, які залишили по собі низку цікавих пам'яток французького кварталу та страву "жаб'ячі ніжки", яку подають тут донині в дуже смачному соусі.

Вуган пишається великою кількістю високих шкіл та університетів, серед яких вирізняється "ключовий університет" (всекитайського значення) — Вуганський, що розташований на березі озера, потопає в зелені дерев та милує око своєю тибетською архітектурою.

Треба признати, що і своєю зовнішністю, і викладацьким гроном з високим науковим стажем Вуганський університет не може не імпонувати. Особливо дуже високо розвинуті тут суспільні та гуманістичні дисципліни. Наприклад, факультет чужих мов — це

велика кількість дослідників, викладачів і студентів, які розділені поміж відділами англійської, японської, французької, німецької та російської мов. Найбільш розвинутий відділ французької мови і літератури (кажуть, найкращий в країні), яким дуже піклується французький уряд. Велика кількість французьких експертів — доказ того, що це добре забезпечений і популярний відділ університету. Російському відділові до нього навіть не рівнятися, хоч і тут був експерт, ген аж з Томську, — викладачка Зоя Іванівна Рязанова, сама-самісінька як палець, молода ще й приємна людина, хоч живе дещо ізольовано від інших. У 1988 році короткий час провели тут експерти з Харківського університету.

Але найважливіше для нас, що саме в цьому університеті засновано і секцію українських студій. Головою секції, яка нині складається з п'ятох осіб, та ентузіастом справи треба вважати проф. Хе Жунчана. Він не тільки заклав основи для цієї секції, але й журнал *Культура і освіта в СРСР (Сулієн Ваньхуа Цзяююй)*, в перших чотирьох числах якого багато місця відведено Україні.

Його стаття "Про вивчення України в Канаді і США" — це прекрасна аргументація, чому китайцям варто займатися українськими проблемами. Не завадить подати декілька головних думок цієї статті.

Автор бачить три головні фактори: національний, міжнародний і культурний як причини зацікавлення українськими проблемами. Любов українців до своєї батьківщини, високорозвинуті національні почуття, бажання бачити свою націю вільною і незалежною, існуючі протиріччя між росіянами і українцями та помилки Сталіна — все це елементи національного фактора. Протиріччя між Заходом, а особливо США і Радянським Союзом, також викликають зацікавлення українськими проблемами. В кінці фактор культурної політики також відіграє велику ролю в цій сфері зацікавлень. Розвиток багатокультурності в США і Канаді, існування різних наукових, культурних і видавничих осередків, велика кількість наукових працівників — все це неможливо випустити з центру уваги.

Особливо кадри українських і неукраїнських науковців в країнах західного світу являють собою серйозний доробок, і тому Китай повинен уважно слідкувати за працею не тільки радянських, але й західних науковців в ділянці українознавства.

Професор Хе проводить ці ідеї на практиці. Сам він відвідував не тільки СРСР, але й Болгарію. Брав участь в конференції в університеті МакМастер на тему "Культура Київської Русі", про яку написав дуже прихильну рецензію в одному з чисел журналу та в якій тепло згадає про свої відвідини і зустрічі з українцями в Гамільтоні, Канада.

Крім нього про Україну пишуть теж і інші співробітники секції —

Ван Сюнгуан, Кан Кан та Лю Дун. Варто ознайомитися хоча б навіть побіжно з деякими з їхніх статей. Ван Сюнгуан написав статті про розвиток культури і освіти в Україні за період від травня 1945 до кінця 1950-их років, про розвиток культури, про українських письменників та їх турботи про літературу за час перебудови, про відсталість у розвитку суспільних наук в Україні та інші. Знову ж Кан Кан присвятив увагу розвитку технікумів і професійно-технічних училищ в Україні, Київському університетові, українській радянській делегації у Вугані, місту Києву (стаття написана разом з Лю Дун), українським студентам, їхнім поглядам про перебудову вищих навчальних закладів.

Третій співробітник — пані Лю Дун, крім зацікавлення радянською освітою і педагогікою в цілому, теж написала декілька статей на різні теми, пов'язані з Україною, наприклад, про українські музеї, про письменника Володимира Канівця, про 5-ий з'їзд Товариства охорони пам'яток України, про життєвий рівень в СРСР і в Україні, про українське кіно в період перебудови, про кінорежисера Юрія Іллєнка та його ідеї перебудови українського кіно, а особливо його заклики про потребу нового мислення. Вона також дала огляд різних факультетів Київського університету та обширну інформацію про Канадський Інститут Українських Студій і його працю. В цій останній роботі підкреслено важливість існування КІУС-у, його наукову й видавничу діяльність, а особливо працю над *Енциклопедією України та Історією українців Канади*. Прихильно оцінено проведення конференцій, симпозіумів та семінарів, налагодження зв'язків з різними університетами світу, підтримування архіву та бібліотеки, працю у виховуванні молодих наукових кадрів тощо.

Варто додати, що заходами університету МакМастер пані Лю проведе один академічний рік на праці вдосконалення своєї української мови та вивченні української літератури, культури й історії. З огляду на атрактивність існуючої українознавчої програми, вона проведе цей рік в університеті Йорк у Торонто. Надіємося, що цей час вона зможе використати також для кращого пізнання й інших українських наукових та громадських інституцій діяспори.

Крім цього журнал *Сулісн Ваньхуа Цзяюой* подає короткі вістки про Україну, статистику в науковій ділянці, зв'язок поміж Києвом і Чикаго тощо.

З цього короткого переліку видно, що зацікавлення журналу та його працівників досить широке і многогранне. З часом думають поширити і гроно працівників і підвищити рівень журналу — плянують, надіються. Все це, напевне, їм вдасться, бо в Китаї вони не одинокі, які цікавляться українськими справами, життям та культурою українського народу.

В ділянці вивчення української літератури зроблено чи не

найбільше. Вже в 1921 р. появилася перша біографія Тараса Шевченка та переклад з німецької мови статті "Короткий нарис української літератури" Карпелеса, зроблений Шан Енбіном (псевдонім Мао Дуня). Займалися українською літературою і Танг Сін (Лу Сінь), Янь Цю, Сунь Вей, Тянь Лань, Цао Мін, Чжан Фань, Цао Цзінхуа, Джань Тесюань, Ма Цзяцюнь, Менг Гай, Жен Женьженг, Сяо Сань, Го Можо і Ге Баоцьвань. Цей останній після кількохлітньої наполегливої праці видав у 1983 р. *Кобзар* Шевченка. Нині він працює над томом "Українська лірика", який вмішатиме вибрані твори Шеченка, Франка та Лесі Українки. В минулому він перекладав деякі поезії Франка, Лесі Українки та окремі твори Василя Стефаника і Марка Черемшини.

Має своїх прихильників і Михайло Коцюбинський та інші письменники. Наприклад, у 1985 р. появилися аж три окремі переклади *Повії* Панаса Мирного. Один із них зроблений Лі Мінгсном з Гейлундзяньського університету в Харбіні.

Приваблює китайського читача і творчість сучасних українських письменників: Г. Тютюнника, Ари Тютюнник, П. Загребельного, Ю. Щербака, Б. Олійника, І. Драча, але одним з найбільш популярних у Китаї треба все ж вважати О. Гончара. Його твори мають величезний попит і, довідавшись, що я українець, мене часто питали про життя і творчість цього безперечно дуже талановитого і заслуженого для української літератури письменника. І що найважливіше — питали не тільки студенти університетів, але й середньо-шкільна молодь.

Зацікавлення сучасною нашою літературою можна бачити і в тому, що в минулому році китайський журнал *Сулієн венсюе* (*Радянська література*) ціле число присвятив українській літературі. Рекомендуючи українську літературу своєму читачеві, редактор журналу Лю Нін у вступній статті сказав про неї знаменні слова: "Українська література... має довгу історичну традицію і солідні культурні основи. Українські народні казки дійшли до нас з давніх віків... Першими письмовими працями були *Повість минулих літ*, *Слово о полку Ігоревім* та інші... Ми, китайський народ, захуємо глибокі почування ... до української літератури. Ми знайомі з нею. Переклади багатьох перлин української літератури можна знайти в нашій країні".

Згадуючи про розвиток української літератури в минулому (Котляревський, Шевченко, Франко, Леся Українка), Лю Нін дає високу оцінку українській літературі 20-их років і обіцяє присвятити їй ще більше уваги в майбутньому.

У серпні 1985 р., перебуваючи в академічному відрядженні, Лю Нін відвідав Спілку письменників України, де провів дуже вдумливе інтерв'ю з О. Гончаром, П. Загребельним та іншими, включно з перекладачем з китайської мови І. Чирком. Його стаття

про ці відвідини — це один великий пеан не тільки господарям зустрічі, але й красі Києва та України. Це свіжий матеріал з першої руки, і він напевне допоможе в кращому розумінні української літератури. Вітали його там, видно, дуже сердечно, а в 1986 р., використовуючи присутність Тан Деліна на Шевченківських святкуваннях у Києві, передали низку творів з рекомендаціями видати їх китайською мовою. Всіх їх опублікувати було не під силу, але огляд важніших творів української літератури, написаний Віталієм Ковалем (перекладений Ліян Гся), знайшов місце в журналі як видимий символ співпраці. Закінчує свою вступну статтю Лю Нін такими словами: "Буде весна, коли це число дійде до читача. Надіємось, що воно стане ніби весняною ластівкою, раннім провісником національних літератур Радянського Союзу".

І справді, треба надіятися, що ці зв'язки з українськими письменниками, з українською літературою не будуть зірваними. Певною запорукою цього є братання Києва з Вуганом, Київської області з Губейською провінцією Китаю тощо. Правда, подібні контакти існували і в минулому, але не видержали холодного політичного клімату, який створився у відносинах поміж СРСР та Китаєм.

На довшу мету більш надійними кроками треба вважати намагання китайських вчених опанувати українську мову. З цією ціллю науковий колектив під керівництвом проф. Чанг Шупу з Гейлундзянського університету склав українсько-китайський словник на 30,000 слів та приготував коротку граматику української мови. Працювали над ним 13 науковців протягом двох років. Словник мав з'явитися друком в 1988 р. Він справді дуже і дуже потрібний, бо й досі більшість перекладів української літератури робиться з видань російською мовою, що не завжди сприяє точному переданню мовних особливостей оригіналу.

У політичній літературі не доліки дуже виразні. Правда, свого часу надруковано у перекладі книгу Івана Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація* та Петра Шелеста *Україна наша радянська*, а також у різних інститутах Академії суспільних наук слідкують за розвитком національних відносин в СРСР, особливо в Україні. Але про ці заходи знаємо мало, хоч би тому, що більшість журналів, присвячених цим питанням, й надалі залишаються закритими для чужинецького ока, хоч і говориться про зміни і на цьому полі. Не менші труднощі справляє для нас і незнання китайської мови.

Тому радію, що в недалекому майбутньому відбудеться конференція на тему "Україна і Китай", присвячена українсько-китайським відносинам протягом історії. В загальних рамках конференції, яка охоплюватиме три головні періоди — до 1917 року, 1917-1949 та від 1949 до сьогодні — розглядатимуться різні специфічні теми, наприклад, українська еміграція в Китаї,

українська література в китайських перекладах, культурні зв'язки з Україною, українські педагогічні теорії та їх застосування в Китаї тощо. Конференція ця затверджена науковою радою Вуганського університету і колектив китайських науковців почав інтенсивну працю над визначеними темами. З українського боку не дуже багато можна дати, хіба що відлига між Китаєм і СРСР дійде до пункту, де буде можливо співпраця з науковцями з України. Правда, робляться теж заходи з нашими австралійськими колегами, щоб опрацювати тему української колонії в Китаї. В Австралії проживає, здається, найбільша кількість вихідців із Харбіну.

На закінчення я хотів би подати декілька думок.

Поперше, ми повинні зробити максимум зусиль, щоб контакти, які досі встановлено, втримати на відповідному рівні та старатися їх далі поширювати і розбудовувати не тільки по академічній, але й особистій лінії.

Подруге, ми повинні зробити доступними китайським науковцям, які зацікавлені українськими справами, наші видання. Це пов'язане з великими коштами висилки матеріалів. Потрібно громадської допомоги.

Потретє, ми повинні уможливити вибраним китайським науковцям або молодим адептам науки доступ до наших університетів у Канаді, Європі і США, де в об'єктивних умовах вони могли б користати з досвіду наших українців. Для цього потрібні стипендії. Хочу згадати тут, що двоє осіб вже згодилися уфундувати дві такі стипендії. Фундатори не бажають бути згаданими. Таких стипендій треба більше.

Почетверте, ми повинні радіти контактами культурних діячів України з Китаєм. Це може принести лише добрі плоди для розвитку нашої культури.

Поп'яте, ми повинні зацікавити молодих українців китайськими проблемами, традиціями, культурою. Це будуть одиниці, але вони можуть зробити величезну роботу в ділянці українсько-китайських відносин.

Пам'ятаймо, що Китай — це країна великого майбутнього і від нас самих залежатиме наскільки це майбутнє служитиме теж і життєвим інтересам нашої батьківщини України.

ГРИГОРІЙ КОСТЮК ТА ЙОГО СПОГАДИ

Костюк, Григорій. ЗУСТРІЧІ І ПРОЩАННЯ. СПОГАДИ. Книга перша.
Едмонтон: Канадський Інститут українських студій, Альберт-ський університет, 1987, 743 стор.

Серед чільних сучасних українських культурних діячів одне з перших місць займає Григорій Костюк — видатний літературознавець, історик, публіцист і громадсько-політичний діяч, автор численних наукових праць, редактор багатьох видань творів українських письменників, дійсний член УВАН, НТШ, Інституту для вивчення історії та культури СРСР, довголітній голова Об'єднання українських письменників "Слово", а з 1975 року почесний голова цієї організації, член Міжнародного ПЕН-Клубу.

Серед численних друкованих праць проф. Г. Костюка особливе місце займає його надзвичайно важлива і цінна книга спогадів *Зустрічі і прощання*. Це справді багатуся фактами, глибока змістом і прекрасна стилем та мовою жива історія української літератури 20-их—30-их років. Обсяг книги — 743 сторінки великого формату. І це тільки перша книга спогадів, що охоплює час від ранніх дитячих років автора до початку війни 1941 р. Книжка має п'ять частин: 1. Кам'янецька доба (1905-1925), 2. Київська доба (1925-1929), 3. Харківська доба (1929-1935), 4. Окаянні роки — роки перебування у в'язниці та в концтаборі на Воркуті (1935-1940), 5. За брамою — на волі (1940-1941). Маючи феноменальну пам'ять, автор докладно описав головні події свого життя: своїх батьків, родину, дитинство, друзів, події того часу, навчання у початковій, середній і вищій школах, середовище, в якому він жив, своїх учителів, роки педагогічної, журналістичної й наукової праці, несподіваний арешт, знушання слідчих, тяжкі умови перебування в концтаборі на Воркуті і, нарешті, звільнення й дальші роки життя під наглядом НКВД до окупації України німцями.

Окремі епізоди свого життя Г. Костюк описував на фоні тодішніх історичних подій та того середовища, яке його оточувало. Головне місце у його спогадах займає не опис власного життя, а розповідь про тих численних людей, з якими спілкувався автор і з якими він співпрацював, розповіді про українських письменників, з якими приятелював, а також опис окремих важливих подій того часу.

Ця найважливіша частина спогадів дає дуже багато нових матеріалів про життя й діяльність видатних літературознавців, що були вчителями Г. Костюка. З його спогадів, наприклад, ми довідуємося багато нового й цікавого про Миколу Зерова. Автор характеризує його як надзвичайно талановитого лектора, промовця, полеміста, глибокого знавця української літератури, як блискучого педагога, що захоплював студентів своєю надзвичайною ерудицією, блискучим красномовством, феноменальною пам'яттю: він "мав здібність без джерел під рукою, з пам'яті цитувати величезні уступи — чи то з літописів Граб'янки та Самовидця, чи то з Скороди та Куліша, чи то з Овідія та Марціяла, чи то з Красіцького та Міцкевича". Студентів приваблювала "колосальна ерудиція і вроджений талант синтетика..., його глибока віра у відродження української духовності..." Г. Костюк описує окремі виступи М. Зерова, свої розмови з ним і останню зустріч у Харкові 1930 р.

Такі ж яскраві характеристики дає автор і Павлові Филиповичу, Михайлові Драй-Хмарі, Борисові Якубському, Сергієві Маслову та багатьом іншим своїм учителям.

Цікавий спогад Г. Костюка про його однокурсника відомого письменника-драматурга Олександра Корнійчука. Розповідає і про свої зустрічі й розмови з Григорієм Косинкою — талановитим письменником, розстріляним 1934 року. П'ятнадцять сторінок спогадів автор присвячує письменникові Борисові Тенеті, якого він називає "ширим, відважним, суспільно чесним, багатограним у шуканні правди". (Йому було лише 32 роки, коли його заарештували і коли він у в'язниці заподіяв собі смерть). У формі розмови між двома особами написано спогад про Івана Багряного, про його непокірну вдачу, про його ранню творчість.

У третій частині спогадів автор розповідає про письменницьку організацію "Пролітфронт" та про її членів, про збори, діяльність цієї організації і про її розгром. До "Пролітфронту" належали найвидатніші українські письменники: М. Хвильовий, М. Куліш, П. Тичина, Ю. Яновський, О. Вишня, О. Досвітній, І. Сенченко, П. Панч, Г. Епик, В. Мисик та інші. Особливо цікаві спогади про зустрічі з М. Хвильовим.

У розділі "Події і люди" автор дає характеристики окремих українських письменників, розповідає про зустрічі з ними, про розмови, про окремі епізоди з їх життя, про нові, невідомі факти, що стосуються біографії чи трагічної долі, світогляду й творчості цих письменників. І все це подано у формі діалогу, живої розмови з ними. У цій частині спогадів Г. Костюка подано яскраві портрети В. Сосюри, Л. Первомайського, Т. Масенка, В. Мисика, В. Бобинського, О. Кундзіча, Г. Епіка, Ю. Яновського, О. Вишні та інших.

Пишучи про роки аспірантури, Г. Костюк розповідає про Інститут літературознавства ім. Т. Г. Шевченка, про своїх керівників

та колеґ, зокрема про професорів Аґапія Шамрая, Олександра Білецького, Володимира Державина, Миколу Плевака, Андрія Річицького, Василя Бойка, Серґія Пилипенка та інших.

У розділі "Редакторські зустрiчi й контакти" автор подає цікаві відомості про Бориса Антоненка-Давидовича, Василя Гришка, Зінаїду Тулуб, Оксану Іваненко, Миколу Грицяя. Багато нового містять споґади про відзначення ювілеїв М. Грушевського, Д. Баґалія і М. Вороного.

В окремому розділі автор розповідає про свою педагоґічну працю в Інституті журналістики, у Харківському педагоґічному інституті професійної освіти, про безпідставне звільнення його з цього інституту, про свою недовгу працю на посаді професора історії літератури в Луганському ІНО. Тут йому пришили "націоналістичні прояви в лекціях" і звільнили з праці.

Після вбивства Кірова чорні хмари зґушаються над проф. Г. Костюком і багатьма його колеґами. Насувається страшний сталінський терор. Тривають масові арешти, жертвами яких стають знайомі й друзі Г. Костюка: П. Петренко, Г. Майфет, Г. Піддубний, В. Поліщук, В. Підмогильний, О. Влизько, Д. Фальківський, Г. Епік, В. Мисик, М. Куліш.

Треба негайно виїхати з України. І Г. Костюк їде в Москву. В Наркомосі РРФСР дістає спрямування до Свердловського педінституту. Але роботи там він не одержав. У Свердловську прочитав у газеті про розстріл 28 українських письменників. Неспокій зростає. Треба було йти на будь-яку роботу. І він з розпачу їде в селище Сухий Лог і влаштовується на роботу в Сухозольському азбоцементному комбінаті на посаді керівника відділу технічної пропаґанди.

Вліті він дістає відпустку й відвідує Харків і Київ. У Києві його приймають на посаду лектора української літератури на підготовчих курсах до політехнічного інституту.

25 листопада 1935 року Григорій Костюк був заарештований. Увечорі він ішов зі своїм товаришем до трамвайної зупинки на Брест-Литовському шосе. Їх зупинили два типи, які сказали, що вони агенти карного розшуку і запитали: "Ви працювали на заводі «Більшовик»?" Г. Костюк відповів, що він ніколи там не працював і навіть не знає, де той завод міститься. Агенти сказали, що вони мають відомості, що Г. Костюк працював на цьому заводі і що під час його праці зникли в цеху інструменти. Це був штучний привід до арешту. І вже на першому допиті слідчий заявив: "Ви тепер у руках органів державної безпеки". Про якісь інструменти й мови не було.

Частина четверта споґадів під назвою "Окаянні роки" охоплює дві розповіді: "Перша розповідь. Від Лук'янівської тюрми до воркут-

ської трагедії (1935-1938)" і "Друга розповідь. Від воркутської трагедії до звільнення (1938-1940)".

Автор докладно і живо описує цей жахливий період свого життя: допити, фальшиві обвинувачення, в результаті яких його засуджено на п'ять років концтабору, етапи, прибуття на Воркуту. Одночасно тут подано широку картину жахливого життя в'язнів, знущання над ними влади, каторжну працю невольників. Г. Костюка післали працювати в шахту. У своїх спогадах він пише: "Ми там не ходили, а повзали на животах і довбали по десять годин лежма. Довбав я зо два місяці, поки знепритомнів". Автор пригадує один трагічний епізод: серед тиші шахтного підземелля одного разу він несподівано почув звуки української пісні:

Ой, на ставу, на ставочку
Качечка ночує.
Не будемо, мила, в парі,
Серце моє чує.

Мене, — пише він, — ці звуки, як електричним струмом ударили. Як сон: Заполяр'я, вічна мерзлота, шахтне підземелля і... така українська пісня! [...] То співав Гура, виходячи з углубки [...] За хвилину десять почув я тріск, глухий гуркіт і ледь-ледь людський крик [...] Я схоплююсь, біжу до вагончика. У ньому безладне, скривавлене тіло Гури з цілковито розчавленою головою. Величезна грудка породи впала йому на голову. З почуттям розпачу я повернувся на своє місце. Сів і подумки сказав сам собі: Прощай, земляче! Тому, мабуть, такою надхненою була твоя остання пісня!..

Як і в інших розділах своїх спогадів, Г. Костюк пише не тільки про себе, про життя в концтаборі, а й про багатьох політв'язнів, з якими йому доводилося зустрічатися: про Григорія Баглюка, талановитого письменника і колишнього редактора журналу *Літературний Донбас*, про колишнього генерального секретаря ВУЦВКУ (Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету) Панаса Буценка, про колишнього партійного публіциста Євгена Гірчака та про багатьох інших жертв несамовитого сталінсько-єжовського терору, які каралися у Воркутському концтаборі.

Непосильна тяжка праця, жахитливі житлові умови, голод і холод примусили в'язнів оголосити голодівку на знак протесту проти неможливих умов життя у концтаборі. Г. Костюк докладно описує важкі дні голодового протесту і жорстоку розправу над учасниками голодівки: арешти, допити, масові розстріли. За одноденне голодування і невихід на працю в знак солідарності з учасниками

страйку постраждав і він. Його посадили в таборову тюрму, в одиночку, примусили роздягнутися і в самій спідній білизні стояти в камері. Йому заборонили сидіти і спати. Ось як розповідає автор спогадів про ці жахливі тортури: "Так стою день, стою два, стою чотири... Моє тіло стало наскрізь промерзлим цурпалком... Холод мучить нестерпно. Несподівано прийшло мені на думку ogrіватися власним диханням. Розціплюю сорочку, підтягаю її на голову й заціплюю. Тепер я дихаю не в повітря, а під сорочку. Вона затримує мій теплий видих".

На п'ятий день Г. Костюка викликають на допит і "шиють" йому нову кримінальну справу. Автор спогадів розповідає про дальші події:

На шостий день стояння голод, спрага і безсоння вимучують мене докраю... На сьомий день трапилась така подія: відчинились двері й у камеру вштовхнули кілька невідомих мені в'язнів... Я дивлюся й за якусь мить питаю, хто вони й чому їх сюди пригнали?

— Ми віруючі, — відповідає тихо один з них.

— То що ж із того? Чого вони від вас хочуть?

— Не знаємо. — А інший додає: — Замучити хочуть.

У цей момент відчиняються двері й входить двоє наглядачів. Один з них щось крикнув... Із короткої фрази я схопив тільки слово "хрестики". ... Раптом обидва катюги кидаються на цих беззахисних людей і починають бити кованими чобітьми, кулаками. Нешасні дико верещать, а кати б'ють все з більшою силою. Мої нерви не витримують і я несамовито викрикнув: Це ж люди! — Один з катів навідлі сильно вдарив мене в груди і я впав до стіни.

Так мучили сталінські кати ні в чому невинних людей. Так три тижні тортували і Г. Костюка. І тільки падіння жорстокого Єжова врятувало нещасного в'язня від неминучої смерті. Новий начальник тасмно-політичного відділу розглянув справу Г. Костюка і вирішив її припинити і відпустив його до загальної тюрми.

"Воркутські масові розстріли весною і літом 1938 року, — зазначає автор спогадів, — знаменували собою завершення страхітливо-кривавої доби Єжова". Тоді розстріляли 1300-1400 в'язнів.

Друга розповідь — від Воркутської трагедії до звільнення — охоплює 1938-1940 роки. Автор спогадів розповідає, що у вересні 1938 р. на Воркуту прибули нові етапи. Серед нових в'язнів було багато визначних партійних діячів, інженерів і науковців. Серед нових в'язнів-українців, з якими зустрівся тут Г. Костюк, були такі визначні діячі як професор хемії Стадник, архієпископ УАПЦ Олександр Ярешенко та інші. Особливо цікаві спогади про долю архіє-

пископа УАПЦ. Шкода, що їх не використано в книзі *Мартирологія українських Церков* (т. 1, 1987 р.), де подано, що архієпископ О. Ярещенко помер імовірно 1938 р. Г. Костюк у своїх спогадах пише, що архієпископа О. Ярещенка забрали з Воркути наприкінці літа 1939 р. Автор подає також нові невідомі матеріяли про політичну діяльність Олександра Ярещенка в перші роки української національної революції.

Восени 1940 р. адміністрація концтабору дістала дозвіл вивезти з Воркути до Костроми групу психічно хворих в'язнів. Для обслуги цього етапу підбирали в'язнів, термін ув'язнення яких закінчувався за два-три місяці. Г. Костюк був одним з тих, хто супроводжував цей етап. Він докладно розповів про цю подорож на так звану "велику землю", про зустрічі з новими в'язнями українцями із Західньої України та з ув'язненими військовиками, які попали в полон під час війни з Фінляндією, а пізніше були визволені з полону й повернулися на батьківщину. Багатьох розстріляли, а решту без суду відправили в концтабори на довгі роки каторжної праці. 25 листопада 1940 р. Г. Костюка випустили на волю.

У п'ятій частині спогадів під назвою "За брамою" автор розповідає про своє життя на куцій волі. Він описує зворушливі зустрічі з родинами тих в'язнів, які дали йому адреси своїх родичів і просили їх відвідати та передати від них листи. Далі — коротка зустріч зі сестрою Марією у Харкові, наказ міліції негайно виїхати з Харкова. Не дозволили навіть переночувати в Харкові. Попрошався Г. Костюк зі своєю сестрою і виїхав до міста Слов'янського, Донецької області. І тут, нарешті, усміхнулася йому доля: він знайшов тимчасовий притулок у родині свого товариша по нещастю — воркутського в'язня Федота Пізняка, знайшов добрих людей, які допомогли йому влаштуватися на працю, хоч і не за фахом. Г. Костюк мав займатися постачанням харчів для лікарні. Ще більше усміхнулося йому щастя, коли він познайомився з гарною молодістю дівчиною працівницею банку Раїсою Бутко і одружився з нею. Тоді вже почалася війна. "Здавалося, валився весь світ, — пише автор спогадів. — На наших очах в агонії трішала сталінська деспотія. Насувалися колони панцерних фашистських дивізій... І ось, у цей момент світової катастрофи й суспільного хаосу, ми, двоє маленьких і слабосилих людських істот, вирішили започаткувати своє родинне життя".

Закінчується ця надзвичайна книга післямовою.

Моєму поколінню, народженому на порозі ХХ сторіччя, — пише автор, — доля прирекла пройти виключно величний і одночасно трагічний шлях життя [...] Воно (моє покоління) було сучасником, свідком, а подекуди й учасником великої революції 1917 року. Воно [...] пережило всенародний

спалах українського національного відродження, [...] момент відродження Української Держави, що природно виявила себе у формі Української Народної Республіки [...] Воно, це моє покоління, саме за цю свою відданість українському трудяшому народові незабаром стало об'єктом шаленства комуністичної диктатури і сталінського терору...

Г. Костюк зазначає, що велику увагу у своїх спогадах він звернув на процеси і явища літературного, наукового й культурного життя своєї доби, але не оминав і загальнополітичних та суспільних проблем, з якими безпосередньо стикався у своїй життєвій практиці.

Я, — пише автор, — намагався нікого не повчати, нічим не хвалитись, ніде не випинати своєї особи [...] Але я хотів і намагався якнайбільше сказати про тих моїх сучасників — учителів, знайомих, друзів, — які не пережили жорстокої доби, яким диявольська дійсність не дозволила сказати своє слово правди на повний голос, убивши їхній талант у розквіті творчої сили. Я хотів занотувати такі факти й події з наукового, літературного і суспільного життя моєї доби, про які з різних причин ніхто нічого досі не сказав і нема надії, що скоро скаже [...] Я намагався зберегти максимальну об'єктивність.

У кінці своєї післямови автор, даючи короткий огляд української мемуаристики, висловлює побажання, "щоб наша мемуаристика була позбавлена дрібних елементарних недоглядів, неуважливого ставлення до точних дат і історичної послідовності... Найвищою ознакою вартості спогадів, — каже він, — вважаю правдивість щодо місця*, і часу подій, психологічну мотивацію вчинків і думок, що випливають з реальних обставин і оточення, правдиву невимушену, ширю розповідь".

Треба сказати, що всі ці вимоги Г. Костюк виконав. Його спогади дійсно відзначаються максимальною об'єктивністю, правдивістю і надзвичайною широтою охоплення української дійсності за період від 1917 до 1940 р. В центрі спогадів Г. Костюк поставив не своє власне життя, не свої власні переживання, а

---

* У спогадах про проф. Василя Бойка треба виправити дрібну помилку: він не викладав російську літературу в педагогічному інституті у Верхньоуральську, а західноєвропейську літературу в Уральському педагогічному інституті у м. Уральську, обласному центрі тодішньої Західно-Казахстанської області. Верхньоуральськ — це маленьке місто в Росії у Челябінській області, а Уральськ — велике місто у Казахстані.

розповідь про літературне, наукове і громадсько-політичне життя своєї доби та про численних видатних українських письменників, науковців, учителів, діячів української культури, про їх трагічну долю, долю жертв сталінського терору.

Зустрічі і прощання Григорія Костюка — це справжня епопея, це не тільки твір, що відзначається своєю цінною документацією, але правдиво, широко й різнобічно відтворює важливі історичні події даного часу, користуючися засобами художньої літератури. Прикрашають книжку 16 фотознімків.

Петро Одарченко

ЧИТАЮЧИ ТРЕТЄ ЧИСЛО «ТЕРМІНУСУ»

Лариса М. Л. Онишкевич

Торонтонський неперіодичний журнал *Термінус* бачить світ утретє. Це вже певна регулярність (як на молодіжний журнал), а разом з тим і доказ активності не тільки редакційної колегії, але й цілої "притермінусової, групи, зародком якої був Український авангардний театр.

І знову треба повторити подібне спостереження, як і про два попередні числа: мистецьке оформлення, зовнішність видання є надзвичайно дбайливе, естетичне, елегантне. Навіть люксове. Саме завдяки цій притягаючій чепурності та професійно-мистецькому викінченню, можна сміло твердити, — це найкраще українське видання на Заході. І при тому важко знати, кому завдячувати цю зовнішність, бо у списку подано, що над графічним оформленням працювало 10 осіб. Оформлення не тільки надзвичайно вдале, але домінує, притягає, і при тому не відриває від змісту друкованого тексту, тільки підсилює його. Ефективно зроблено навіть сторінку змісту, на якій подано чотири мініатюри картин-ілюстрацій, що вміщені на сторінках журналу. Та не тільки всі 62 сторінки є розкішно ілюстровані: журнал навіть має вкладку на іншопольовому тлі — зложеною програмку виставки в Польщі праць кількох українських мистців (Анни Плотницької, Миколи Смочинського та Юрія Онуха).

Такому журналові справді підходить те, що серед українських видань на Заході він, мабуть, найбільш помітно відзначив століття з дня народження Олександра Архипенка. Крім кількох репродукцій мистця та власних ілюстрацій членів редакції, дві сторінки обкладинки і одна внутрішня сторінка — це репродукції мистця Володимира Стрельнікова. Саме той факт, що обкладинка — це праця відомого мистця з України (він тепер на Заході), також говорить дещо більше про унікальність *Термінусу*. Журнал виходить не тільки заходом молодих акторів та їхніх молодих прихильників, але він зумів притягнути до співпраці на своїх сторінках відомих наших авторів Василя Барку, Емму Андієвську та Юрія Тарнавського. Їхня участь не тільки підсилює цілість та присутність кількох жанрів, але й напевно є зобов'язуючою захоотою для молодих авторів. А їхня тематика якимось природно підходить до більшості відбиток настрою молодих — типового настрою самотності, відчуження, а при тому шукання добра і ніжності.

У жанрі поезії є вірш Ю. Тарнавського "Поклоніння ідеальній жінці", є кілька віршів молодої поетки, авторки вже однієї збірки — Марії Ревакович. Андрій Винницький рецензує, чи радше дає деякі

інтерпретації її віршів. Присмодно бачити ріст поетичного вислову Люби Гавур, її ефективну гру звуками, вмиле творення метафор-приповідок ("Темінь в глечик — серце в горло"). В неї прегарне творення синестазій та новотворів ("проколенобілопомазаний"). Серед кількох віршів зашифрованого Джавега — два реагують на сучасні (чи й вічні) загрози людству від власних же рук (тут чорнобильських).

Проза представлена такими відомими авторами як Василь Барка (уривок з роману "Душі едемів"), Емма Андіївська (уривок з "Лябіринтів"), перекладом оповідання Анаїс Нін "Ляхмітна пора", оповідання Зіновія Бережана "Богожук" та кількома коротенькими нарисами Івана Коваліва. Вони немов надають тон, якому вторують молоді автори. Оповідання Ігоря Стеха (члена редакції) "Маріон" дуже в дусі згаданих, із домінуючою відбиткою відчуженості. Подібно із Раком Сурреалістом.

Серед статей дуже цікава праця Марка Стеха про Тичинин "соняшний кларнетизм". Він розглядає його як висловлену в поезії гармонію різних елементів природи й змислів. Зіставляючи свої твердження з різними давніми і сучасними теоріями про гармонію між природою, творчістю і музичною структурою, він порівнює розум до руху, серце до світла, а душу до музики в поезії Тичини. Серед інших статей — Андрія Марушечка думки про культурні напрямки українців у Польщі. Також є інтерв'ю Адріяна Івахова про сучасне мистецтво. Хоча це розмова з мистцем Юрієм Онухом (недавно прибулим з Польщі), в ній є намагання зіставити два інші підходи до мистецтва Сходу і Заходу. Серед цього вона зосереджується над поясненням медіуму-жанру "перформанс", який хитається чи поєднує в собі і пластичний і динамічний аспекти вислову, що подані фотографії дещо демонструють. При цій дискусії знову зосередження над специфічними обставинами українців у Польщі із деякими узагальненнями, що можна застосувати до українців у цілій діяспорі.

Це число *Термінусу* редагували Адріян Івахів та Марко Стех. Їм та решті шістьом членам редакційної колегії знову треба погратулювати за ефективне видання.

ГОЛОДНИЙ 33-Й

Василь Пахаренко

Із раннього дитинства запам'ятав я цю моторошну дату — 1933 рік. Спочатку про нього розказувала моя бабуся, потім інші старші люди в рідному селі, а згодом, буваючи в багатьох селах нашої Черкащини, чув усе нові, все жахливіші подробиці, все чіткіше вимальовувалась переді мною картина того пекельного дійства. Дехто з сьогочасних "спеціалістів" якщо і визнає факт голодовки, обеззброєний незаперечними доказами, то намагається репрезентувати її принаймні як звичайну, "рядову", одну з багатьох на той час. Так, був голод, мерли люди і в 21 і в 47-му. Але в народній пам'яті навечно закарбувалися три найграндіозніші трагедії нинішнього століття — громадянська війна, 33-й рік та фашистська окупація. 33 не випадково опинився в цьому чорному ряду.

Початок тридцятих років. Тільки-но закінчена масова насильна колективізація. У селян забрано все — реманент, тягло, у декого навіть дрібну домашню худобу і птицю. Та найголовніше — землю. Виболену, вимріяну віками і тільки недавно дану Ленінським Декретом. Разом з малочисельною купкою справжніх глитаїв (у нашому селі таких було всього 5 сімей), заможних хазяїв, а частину й бідняків, що не боялися казати правду у вічі, розкуркулили і відправили на поселення в Сибір та на Далекий Схід цілими сім'ями, без жодних засобів до існування, на голодну і холодну смерть.

А ті, хто залишився, повинні були працювати в колгоспі від сходу до заходу сонця по суті безплатно.

Хто ж здійснював цю майже кріпосницьку експлуатацію на місцях і де ж поділися свідомі, справжні більшовики? В сільради, правління колгоспів і вище проникали найхитріші, найслизькіші, часто недавні ледарі і п'яниці або й відверті вороги Радянської влади, бандити різних мастей, що вчасно подумались повернути носа за вітром. Отак поступово приходили до влади сталінські яничари, які ладні були сплюндрувати все і вся заради власної вигоди, стали вірними псами "батька народів" за те, що той дав їм необмежену владу.

А кращих людей, гідних комуністів у керівництві залишилися одиниці. Одні загинули на фронтах громадянської війни, інші були вбиті місцевими бандитами ще в роки встановлення Радянської

Передруковуємо з газети *Молодь Черкащини*, ч. 30, 18-24 липня 1988 р. Зберігаємо правопис оригіналу. — *Ред.*

влади — під кулі трибунні "герої" не квапилися. Уцілілих же чесних керівників ці "герої" майже повністю усунули від влади, звинувачуючи в троцькізмі, націоналізмі, космополітизмі... — усіх відомих тоді смертних політичних гріхах. Хто ж доручив владу негідникам? Народ? Ні. У народу вже тоді не питали...

І от настала осінь 1932 року. Здавалося б, більшого лиха, ніж є, вона не вішувала селянству. Урожай був не гірший, як в попередні роки, і так, як і раніше (після відміни непу), майже все зерно пішло на продрозкладку. Щоправда на колгоспний урожай ніхто і не покладав особливих надій — на зиму готували мізерні запаси, що вдалося виростити на ще не відібраному городі, ухитритися заробити чи зекономити.

Та раптом за першою продрозкладкою грянула друга, коли забрали вже й посівне зерно. А потім одна за одною почалися безкінечні ревізії "надлишків продовольства" по селянських дворах. Як наслідок, взимку спалахнув небачений голод. Та пограбування не припинялися. Люди ховали крихітні залишки зерна та іншої їжі в ямах і криницях, в скиртах і по городах, замазували в грубах і зашивали в тряп'яних дитячих ляльках. Але знаходили кругом — надто ретельно виконували свої опричницькі обов'язки поважні, при галіфе і маузерах уповноважені з районів і новоспечені місцеві начальники й "активісти". "Ретельність" їхня не мала меж. У нас, в Червоній Слободі і довколишніх селах, приміром, було конфісковано і відігнано в Черкаси всіх корів, що чудом уціліли ще в час колективізації. Там худобу повантажили в товарні вагони, замкнули і тримали під вартою доти, доки вся вона не вищезла з голоду. А потім ці вагони вивезли за місто і спорожнили.

Варто наголосити — у людей забирали не лише зерно чи м'ясо, а все, що могло послужити їжею, забирали і часто знищували прямо на очах у вмираючих з голоду. Не залишали навіть насіння городини, аби не було чого посадити на другий рік. Пригадую розповідь моєї бабусі про один з таких обшуків. Була пізня осінь 32-го. Нагрянули, як завжди, несподівано і зразу ж взялися штрикати залізними загостреними шворнями у двері. І на городі — шукали закопані ями з зерном. Та які там уже ями — зернини в господі не залишилося. В хату ввалилося двоє — голова сільради і уповноважений. Сім'я саме сіла обідати — з їжі залишилася ще недавно зібрана на городі картопля. Люто матюкаючись, непрохані гості наказали своїм попихачам витягати з погребів і вантажити на підводу всю картоплю, забрали навіть уже варену "в козушках" зі столу. А далі почався заповзятий трус. Щоправда приїжджий не опускався до такого негідного заняття, він гордо вощідав на лаві, поблизкуючи шкіряною амуніцією, а шукав свій, сільський начальник.

Перетрусив рядна на печі і полу, зазирнувши у всі пічурки, до

мисника і навіть за божницю. Як на зло, — ніде нічого. Тоді стараний голова — під піч і там уже виявив горня з насінням буряків, яке бабуся, рятуючи хоч щось для весняного посіву, закопала і замазала глиною у підпіччі. Виходячи уповноважений ще раз окинув оком сплюндровану господу — чи нічого не забули. Його олов'яний погляд упав на трирічну дівчинку, що злякано ховалася за мамину спідницю, міцно стискаючи в жмені картоплину, взяту ще за обідом.

Підійшов, вирвав останню поживу з дитячих рук і розчавив чоботом на підлозі. З цим і поїхали, по дорозі висипавши горня з насінням у Дніпро — хай пливе за водою...

Дехто може подумати: чому така жорстокість? Напевно, куркулі? Ні, сім'я була мало не бідняцька, і дідуся поважали в селі — лісник, учився в лікнепі. Такі обшуки були повальними. Грабіжники не минали жодної хати, крім своїх власних, звичайно. Чудом уціліла тоді сім'я бабусі і дідуся, вижила і та трирічна дівчинка (тільки тому, що дідусь найнявся грабарювати). Але живим і недоторканим, впевненим у своїй правоті залишився і той голова сільради. Тільки недавно поховали його, — з почестями, як годиться, адже це заслужений пенсіонер, колишній активіст, не якась там собі солдатська вдова, що доживала віка на 20-ти карбованцях пенсії. Так і не встиг йому ніхто сказати в лице, що не відстоював він тоді Радянську владу, а продавав за мішок картоплі, знищував її. Не встигли, а жаль...

Зараз, певно, уже неможливо собі уявити, яким зустріло село новий 1933 рік, — подібне пережив згодом хіба що блокадний Ленінград. З голоду люди розпухали до неймовірних розмірів, почали пекти і їсти оладки з жолудів, козелців, дубової кори. Під весну, яка була особливо страшною, кінчилися всі запаси будь-якого мислимого харчу, доводилося їсти їжаків, вужів, навіть жаб, не кажучи вже про дохлих коней чи корів.

Виснажені вкрай люди рвалися в місто, де існувала карткова система і такого голоду не було. Але їх, безпаспортних, вилловлювала міліція і розстрілювала на місці або повертала назад на голодну смерть.

У декого голод виїдав із душі все людське, а натомість в ній прокидалось звіряче. Буквально в кожному селі, де мені доводилось бувати, відомі випадки людоїдства, що сталися тоді. На щастя, лише окремі, поодинокі. У нашому селі один чоловік, збожеволівши від голоду, зарубав, зварив і з'їв спочатку свою матір, а потім і дружині. Нормальний людський розум відмовляється збагнути це, але так було.

Інколи серед цвинтарного безмов'я селом пролітали цяцьковані глабці (що весною замінилися розмальованими бричками), запряжені трійками баских коней, розлягався завзятий вереск

гармошки і п'яний спів. Це "відпочивали" від "трудов праведних" новоявлені сталінські яничари.

А тим часом в селі бушував повальний мор. Подібного не пам'ятали навіть найстарші. Вимирали сім'ями, кутками, хуторами. Люди часто падали прямо на вулицях, попід тинами. Інколи селом проїжджала підвода, і тих, кого вже не було кому ховати, їздові звозили в братську могилу. Нема такого села на Україні, в якому б на цвинтарях не зіяли западинами, порослими багатолітнім бур'яном, ці довгі могили, часто біля чепурних братських могил, де покояться загиблі на війні. Здається мені, що зіяють в цих забутих могилах не провали — наша вічна ганьба неокупної вини і пекучий сором безпам'ятства.

...Небавом гортаю свій товстий зшиток, де записані свідчення очевидців. Записи зроблені в різний час, в різних селах. Прості, часто нескладні розповіді (намагався занотувати слово в слово), а за ними — просто-таки сюрреалістична трагедія, тим більше незбагненна, що все це — заради ситого, безтурботного існування зграї ублюдків, які дорвалися до влади.

Ось розповідь Тютюнник Ярини Ларіонівни (1905 р. народження) з с. Суботів Чигиринського району про смерть сусідського шестирічного хлопчика Митьки: "Ішло воно рано в ясла (там дітям колгосп почав видавати на добу сірникову коробку пшона — порція каші така). Та схилилося до нашої ліси і просить: "Тьотю, дайте кусочок хлібця, дуже їсти хочу". А я й не дала, бо сердилась на нього — днів скількись тому посадила на городі висадки, уже й сходити почали, а він повиривав і поїв. До смерті не прошу собі, що пожаліла тоді дитині шматочка хліба. А ввечері йдемо з роботи, а воно сидить, зігнулося прямо на стежці, до нього — мертве. Видно, йшло з ясел, обезсиліло, присіло спочить під лісою та так і захолюнуло".

Спогади, спогади, спогади...

Поліщук Антоніна Олександрівна (1925 р. народження), жителька села Бужанка Лисянського р-ну: "У 33-му наша мама шила ляльки наче для дітей і начиняла їх зерном, щоб те зерно не забрали. Та знаходили й там і забирали. У нас забрали бичка і в Сотницькому (провалля біля села) зарізали. М'ясо забрали собі і з'їли ті, хто грабував скотину.

Тоді в нас з голоду вмер батько. 14-літній брат Вася і дві сестрички-близнята Катя і Дуня 1927 року народження. Їли ж: один бур'ян та водичка. Труп хурами вивозили на цвинтар. В одну яму по триста душ пхали..."

Вдовиченко Тетяна Яківна (1911 р. нар.) з того ж села: "Було, що й живих людей везли на кладовище та вкидали в братські могили. Так трапилось і з Хотиною Ревенко. Коли приїхали по неї, вона була ще жива. Її стали тягти за ноги з хати до воза. "Куди ви

мене тягнете? Дайте мені бурячка. Я їсти хочу. Я жить хочу”, — просить Хотина. Вона була молода, не було їй ще й тридцяти років. “А що ми за тобою будемо ще й завтра їхать”, — гиркнули на неї і потягли за ноги до воза. Привезли на кладовище, вкинули в яму. Вона не впала на спину, а ніби сіла і прихилилася до стіни. Її штурхнули ногою в голову, і тоді вона впала на спину.

Вдовиченко Мотрю теж живу з двома ще живими дітьми одвезли на кладовище і закопали. І таких випадків було немало”.

Лебідь Денис Микитович (1914 р. нар.) із Яблунівки Лисянського району: “Мене самого одвезли на кладовище і вкинули в братську могилу, та якось, що не закопали її того дня. А йшов через кладовище приятель мій Яремій Ставенко і витяг мене з ями”.

Невмивана Степаніда Григорівна (1905 р. н.) з Жаб’янки того ж району: “В 33-му сусіда заманила до себе в хату, зарізала і з’їла мою доню, а було їй усього шість годочків.

Як вели ту бусурманку в район, то вона витягала з-за пазухи шматки м’яса і їла, ще й приказувала: “От смачненька, якби знала ще й раніше була б наїлася”. То міліціонери не витримали і прямо на дорозі застрелили її”.

...Досить, зупинюся тільки на цій мізерній дешиці записів про людське страждання. Гадаю, вистачить, аби читач міг уявити, які жахіття чинилися тоді на селі. Говорять, немає такого дому, такої сім’ї, яких би не зачепила остання війна з гітлерівцями. І дійсно, 7 мільйонів тільки українців поглинула коричнева чума фашизму. Але важко знайти на Україні таку родину, принаймні селянську, в якій би не загинув хтось від голоду в 1933 році.

55 років минуло відтоді. Три епохи змінили одна одну в нашому суспільстві — хрущовська відлига, потім знову брежнєвська сльотава зима. Позицію громадськості в усї ці часи краще всього можна окреслити словами великого Кобзаря:

А ми дивились і мовчали,
Та мовчки чухали чуби,
Німїї, подлії раби!

Щоправда окремі спроби хоча б одним штрихом пригадати події 33-го року в літературі, публіцистиці, історіографії траплялися, особливо після ХХ з’їзду. Проте навіть такі скромні потуги вважалися нечуваним, недопустимим вільнодумством. Показова тут доля роману *Чотири броди* видатного українського радянського письменника М. Стельмаха, публікацію якого затримали на п’ять років, а потім хоч і видали, але в скороченому вигляді. Все це тільки тому, що там був епізод про смерть колгоспників з голоду в 33-му році.

І ось настали довгождані часи перебудови, оновлення, глас-

ності. Приходить пора тверезого осмислення недавньої історії, правдивих, гострих оцінок ще вчора сакраментальних подій і постатей, ламаються догми, падають плакатні велетні, повертаються добрі імена дійсним героям. Однак про 33-й — лише окремі згадки, та й то не на Україні — в Москві чи в Мінську.

Аж от в третій книжці *Українського історичного журналу* за цей рік з'являється стаття доктора історичних наук, професора С. В. Кульчицького "До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931—1933 рр." (12 червня 1988 р. в "Сільських вістях" було вміщено, так би мовити, автореферат цієї статті з промовистою назвою "Тридцять третій").

Передусім вченому треба висловити глибоку вдячність за те, що він першим зробив спробу, спираючись на багатий фактаж, осмислити нашу національну трагедію. Однак читаючи його статті, я пригадав, як характеризувався найсуттєвіший недолік суспільних наук недавнього періоду на січневому (1987) Пленумі ЦК КПРС: "...з теорії і суспільствознавства пішли жива дискусія і творча думка, а авторитетні оцінки й міркування стали незаперечними істинами, що підлягали лише коментуванню". Схоже, для автора згаданих публікацій цей період ще не закінчився.

Закономірно, що мислячого читача передовсім цікавить питання — чому? Як же могло дійти до цілеспрямованого знищення мільйонних народних мас в соціалістичній країні, де влада належить саме цим масам?! С. В. Кульчицький наводить цілий ряд причин: викривлення у хлібозаготівельній політиці, штучне форсування темпів колективізації, реформа системи адміністративно-територіального управління, господарський розвал у колгоспах, викликаний "старою психологією селян-одноосібників"... Все правильно, але ж це — лише наслідки, а зовсім не причина.

Тепер обгрунтуємо твердження, яке викликає найбільше роздратування у наших істориків, — голод 1933 р. був ШТУЧНИМ. Що це означає? Тільки те, що він був викликаний не природними умовами (посуха, зливи, град, сарана, ураган і т. д.), а людьми, точніше державно-партійним бюрократичним апаратом, який поставив собі на меті у найстисліші строки насадити своє самодержавне панування на селі. А це привело до того, що з 1928 по 1933 рік рівень сільськогосподарського виробництва скорочувався і в 1933 був майже на чверть нижчим від рівня 1928 р. (Г. І. Шмельов). Саме тому ситуація кінця 20-х змінилася на початку 30-х картковою системою розподілу продуктів у місті і небаченим масовим голодом в селі.

Крім того, була ще й, так би мовити, зловмисна штучність. Адже в селян конфісковували не лише зерно, а все, що могло послужити харчами, їх прирікали на голодну смерть. Для чого? Сталін використав голод як знаряддя придушення спротиву селян. Чому вони

противилися? Наступові соціалізму?! Ні! Наступові сталінізму. Противилися, звичайно не через високу свідомість, а з цілком практичних, економічних міркувань. А. Пуйкін зауважує: "... «темні мужики» краще всяких докторів соціології розібралися, чим загрожують їм адміністративні методи керівництва сільським господарством, проголосувавши і за неквапність, і за добровільність, тобто за економічні методи. Подальший хід подій показав, наскільки вони виявилися більшими соціалістами, ніж ті, хто таврував їх як головних носіїв буржуазної ідеології" ("Новый мир", 1988, ч. 1. стор. 207). Ось чому сталінський бюрократичний апарат так дико ненавидів селянство і так жорстоко з ним розправився.

С. В. Кульчицький критикує у своїх статтях націоналістів (і цілком справедливо) за їх твердження, нібито "голод був того часу тільки на Україні". І викликаний він "особливою політикою уряду щодо українців". На жаль, Україна стала не єдиною жертвою сталінської контрреволюції. Голод вразив найбільш зернові, розвинуті в сільськогосподарському відношенні райони країни (який вагомий доказ твердження про штучність!) — Дон, Кубань, Поволжя, Південний Урал, Північний Казахстан, Курську, Тамбовську області... "Винятковість" же нашої трагедії тільки в тому, що соціальний, класовий геноцид у нас співпав з культурно-національним. Україна була в той час одною з найрозвинутіших (після Росії) в матеріальному і духовному відношенні, тут існувала сильна Комуністична партія на чолі з переконаними більшовиками-ленінцями, тому й опір наступові контрреволюції був значним, а отже, удар нанесений особливо масштабний і жорстокий.

...Ще і ще раз перечитую статті С. В. Кульчицького і щораз більше переконуюся — нічого нового, хіба що крім визнання факту великої голодівки. "Анархія виробництва" через "стару психологію селян", "штучне форсування темпів колективізації", "хибна хлібозаготівельна політика"... Дозвольте, але ж усе це називав сам Сталін ще 58 років тому в лицемірній статті "Запоморочення від успіхів" (відтоді, до речі, і почалася єзуїтська тактика "кремлівського горця" звалювати всі свої гріхи на нерозторопність підлеглих). Так і не наважився вчений злочин назвати злочиним, а не "помилками", "перегинами", "викривленнями", так і не посмів повністю викрити винуватців, сказати всієї правди.

Чому ж навіть тепер, в час перебудови, тема голоду 33-го року залишається у нас напівзабороненою, чому навіть письменники та історики досі змушені говорити півправду?

Що ж треба робити сьогодні, аби трагедія, яка сталася півстоліття тому, більше не повторилася? Не випадково нас всі ці роки вперто примушували забути, бо найголовніше — пам'ятати про неї, пам'ятати самим і передати цю гірку пам'ять дітям, онукам. А для того, щоб спокутати перед загиблими тоді свою вину піввікового

забуття і застерегти нащадків від подібного, ми повинні звести пам'ятники жертвам сталінського геноциду, передовсім хоча б відшукати і опорядити їхні могили.

Ще в минулому році Радянський фонд культури закликав громадськість обміркувати можливість щорічного проведення Дня пам'яті. Скажімо, в Білорусії такий День — "Дзяди" широко відзначили вже в минулому році. На ньому було вшановано найдостойніших в усі віки синів і дочок білоруської землі, зокрема вперше віддано належне пам'яті жертв сталінізму. У нас же, де офіри лише 33-го року значно перевищують числом все населення сучасної Білорусії, досі ідея проведення Дня пам'яті не набула навіть належного розголосу. Зробити такий день національною традицією — наш громадський обов'язок, веління совісті.

Крім того, пам'ять невинно загиблих мільйонів наших співвітчизників вимагає відомстити катам, від можновладних до мізерних. Так, з часу скоєння злочину пройшло піввіку, багато хто із винуватців уже відійшов у небуття, але терміну давності для такого злодіяння просто бути не може. Як покарати тих варварів? Та просто назвати поіменно. І мертвих, і тим більше ще живих, зірвати з них маски заслужених "тихих пенсіонерів", привселюдно нагадати їм їхнє криваве, варварське, сатанинське минуле. Ці виродки заслужили того, щоб кожне слово, кожен погляд всіх оточуючих людей спопеляв їх презирством, щоб їх ненавиділи так, як зразу після війни — поліцаїв та інших фашистських прихвоснів.

Тільки зробивши все це, ми зможемо бути спокійними, що наші діти не зазнають жахить нового 33-го.

Післяслово до моїх численних опонентів

Ще раз перечитав написане і зримо уявив собі: якщо тільки вдасться надрукувати, — у скількох розгориться "праведний гнів", скільки критики обрушиться! Все ж таки сподіваюся, що це буде саме полеміка, а не атака з ідеологічними голоблями на кшталт: "рознахабнілий вискочка, що фальсифікує історію з класово ворожих позицій, підходить до її білих плям з мазницею, займається очорнителством нашої радянської дійсності!". Таким "опонентам", гадаю, просто гріх відповідати. Правду кажуть в народі — "з дурнем поведешся, — того й наберешся".

Інші, напевно, заявлять, що факти, представлені в статті, висмоктані з пальця, тенденційно підібрані, підтасовані, окремі винятки оголошені правилом. На це можу порадити тільки одне — зайдіть в перше-ліпше село і поговоріть неупереджено зі старшими людьми, гарантую: почуєте те ж саме, що наведено в статті або іще жахливіше.

Дехто, можливо, запевнятиме — злочини були, але це лівацькі перекручення на місцях, а згори їх ніхто не санкціонував. Так,

офіційно ніхто не санкціонував чинити беззаконня. Однак пригадайте хоча б ту ж постанову від 5 січня 1930 р. "Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву", перегляньте (коли є така рідкісна можливість) статті і виступи Сталіна того періоду, пригадайте жорстокі розправи "спеціальних комісій з надзвичайними повноваженнями" над керівниками, які "недостатньо рішуче" проводили колективізацію, а тоді конфіскацію "надлишків продовольства" на місцях, нарешті "чорні дошки" цих комісій — в "опальних" районах, які туди заносилися, конфісковувалися всі натуральні зернові фонди, включаючи і посівні, — і все стане ясно.

...Напевно, ще немало доводів "контра" доведеться вислухати. Та у всякому разі коли стаття не залишить людей байдужими, примусить їх подумати й висловитися з приводу порушеної проблеми, — вважатиму своє завдання виконаним.

БЕРЕГТИ ПРИРОДУ — БЕРЕГТИ ЖИТТЯ

Юрій Щербак

"Ботанике и зоологии необходим восторг",* — казав видатний український поет, художник, революціонер Тарас Шевченко. Його малюнки берегів Аральського моря, островів, зразків фльори і фауни сьогодні стали безцінним не тільки художнім, а й екологічним документом, вони обвинувачують тих, хто спричинив одну з найбільших екологічних катастроф сучасного світу — майже повну загибель Аральського моря під впливом бавовняної лихоманки, виконання й перевиконання абсурдних плянів канавокопачів.

Шевченко попереджає нас.

Завдяки йому, його гармонійному, богонадхненному слову й малярству, ми сьогодні глибше, гостріше розуміємо, до якого жакливого стану доведено природу: майже повністю, до кінця, похижацьки вичерпано її чарівні резерви рівноваги й гомеостазу, порушено самі джерела життя, отруєно генотип природи хемічними речовинами й радіонуклідами.

Стоїмо тепер перед прірвою екологічного Апокаліпсису, бачимо цілком імовірний "край" існування роду людського, бачимо, що найдивовижніший витвір Всесвіту — біосферу — можна зруйнувати власноруч, у технократичному засліпленні, у брехливому екстазі так званого наукового, так званого прогресу.

Сьогодні письменників і кінематографістів України, вчених і художників і діячів культури, молодих і старих єднають екологічні тривоги, бажання проаналізувати те серйозне, якщо не сказати трагічне, становище, в якому опинилася природа республіки, її ріки й ліси, її чорноземи та атмосфера, її "лани широкополі, і Дніпро, і кручі" (Шевченко) в наслідок бруталного техногенного, антропогенного втручання в навколишнє середовище, у споконвічну гармонію екологічних систем, витворену еволюцією.

Нещодавно весь світ відзначив 125-річчя від дня народження одного з видатних мислителів в історії світової науки Володимира Вернадського, першого президента української Академії наук. Він є засновником вчення про біосферу та ноосферу, вчення планетарного, такого, що дає людині надію на вихід, вказує, як розумно, рахуватись з законами природи, організувати життя на Землі.

Вернадський пророкував неминучий перехід біосфери в ноосферу, тобто сферу розуму. Він бачив три фактори переходу до

---

* Ботаніці і зоології потрібне захоплення. — *Переклад редакції.*

ноосфери: всевітність людства — тобто проникнення людини в усі стихії природи, єдність людства, і, нарешті, третій: "народні маси мають всезростаючу змогу свідомого впливу на хід державних суспільних справ".

Сьогодні ми повинні не лише журливо констатувати похмурі факти негативного впливу на екологію, але й замислитися над тим, що конструктивно можемо запропонувати, що практичного можемо зробити для творення справжньої ноосфери.

Звичайно, цих глобальних проблем не вирішити за два дні. Але, принаймні, важливо зрозуміти, ЩО і ЯК слід робити, щоб громадськість стала реальною силою перебудови, силою, яка, спираючись на гласність і демократизм, внесла б свій вклад у справу порятунку всього живого і сушого у природі.

Ще гучніше має лунати голос громадськості на захист миру на Землі. Шлях до цього відкривають історичні ініціативи Радянського Союзу — звільнити до 2000 року світ від ядерної зброї. Тільки повне знищення ядерних демонів у їхніх стратегічних печерах дасть змогу людству перейти до вирішення найболючіших екологічних проблем. Припинення виробництва такої зброї саме по собі автоматично зведе нанівець могутню ядерну індустрію — один з дуже негативних екологічних глобальних факторів.

Недаремно всі екологічні рухи на світі — і український у тому числі — стали складовою, дуже важливою частиною всевітнього руху миру, тому що боротьба за мир невіддільна від самої ідеї життя, ідеї продовження роду людського в екологічно оптимальних умовах.

Рух на захист природи мусить базуватися не на сліпих емоціях, не на темних інстинктах юрби, а на точному науковому знанні всіх фактів, усіх причин і можливих наслідків, на високій екологічній культурі й освіченості, на справжній гласності.

Велика роль у цьому рухові належить вченим і діячам культури, працівникам засобів масової інформації, які повинні пробуджувати екологічну совість суспільства, повинні викривати злочинні дії тих, хто підміняє інтереси народу і держави відомчими інтересами купки людей, що діють за принципами — після нас хоч трава не рости... Сталінська адміністративна система, терором насаджена й укорінена в 30-ті роки, дала зловісний урожай у вигляді величезної армії чиновників, яка звикла робити своє діло, не рахуючись ні з думкою і прагненнями народу, ні з його справжніми інтересами.

Ось чому дуже важливо сьогодні, у час Відродження й Перебудови, створити надійні механізми демократичного обговорення всіляких проєктів — від розумних до божевільних, що їх у тиші відомчих кабінетів розробляють на нашу голову різні відомства.

Наміри подвоїти потужність атомних електростанцій на Україні

та побудувати кафкіянський канал Дунай—Дніпро, проєкти нових екологічно небезпечних хемічних комбінатів та мостового переходу через острів Хортицю у Запоріжжі, здатного остаточно зруйнувати славну сторінку української історії — все це стає предметом обговорення широких кіл громадськості за участю об'єктивних, неупереджених вчених.

Скінчилися часи мовчання, покірливого плазування перед різними Мінхемами, Мінводгоспами, Міненерго* та іншими "мінами" (міністерствами). Збір підписів під петиціями на захист природи, публічні обговорення проєктів, дискусії, референдуми, а якщо буде вичерпано інші методи, виникне потреба, то й проведення мирних демонстрацій — ось форми екологічного руху, ось вияви громадської думки.

Громадськість республіки схвально зустріла Постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР "Про докорінну перебудову справи охорони природи в країні" з 7 січня 1988 року. Важливим чинником у реалізації цієї постанови має стати громадський екологічний рух, інтегрований в діяльності Української асоціації "Зелений світ".

Письменники, діячі культури і науки покликані боротися за те, щоб бюрократичні сили нарешті перестали ігнорувати голос громадськості. Відомо, наприклад, що під тиском протестуючих голосів, у тому числі й письменників, Міністерство атомної енергетики СРСР вирішило припинити будівництво Чигиринської атомної електростанції в Черкаській області.

Чорнобильська аварія стала безпрецедентною екологічною катастрофою в світі, вона й досі важким психологічним тягарем лежить на душах мільйонів людей. Ігнорувати цей факт, клястися у повній відсутності будь-яких негативних наслідків можуть лише люди безчесні, байдужі до народної долі. Історія назве імена цих "солов'їв Чорнобиля", скаже про них своє слово, нікого не забуде. Але не можна чекати десятиліття або століття, доки скаже своє слово її Величність Історія, яка, як відомо, не завжди оперативно поспішає за подіями.

Народ вже сьогодні має право на правду про існуючу небезпеку — звичайно, не для того, щоб роздмухувати панічні настрої, катастрофічні плачі — їх, навпаки, якраз породжує відсутність правдивої інформації, рожева пропаганда благоденствія. Правда потрібна для того, щоб вжити дієвих заходів для захисту підрастаючого покоління від згубної дії радіації.

Треба нарешті обнародувати екологічну програму дій у зоні катастрофи — якщо вона є. Адже радіоактивна виразка на тілі

---

* Мінхем — Міністерство хемічної промисловости; Мінводгосп — Міністерство водного господарства; Міненерго — Міністерство енергетики.

України — це не тільки відомча справа Міністерства атомної енергетики, це спільний біль українського та білоруського народів.

Слово "екологія" у перекладі з давньогрецької означає "наука про дім, про рідну домівку". Багато справ, багато проблем нагромадилося в нашому біосферному, соціальному, історичному домі. Прийшов момент істини, коли треба по-новому, по-революційному, діалектично оцінити стан речей, сказати правду, хоч би якою жорстокою вона була, намітити першочергові цілі й завдання, які постали перед нами.

Стоїмо перед фатальною межею. Відповідальні вчені-екологи відпускають людству тільки 20-30 років життя при існуючих хижацьких темпах знищення біосфери. Далі може прийти екологічний Судний День.

То ж усвідомимо свою історичну відповідальність, вдаримо на сполох! Зробимо все, що можливе в наших силах, щоб чорний день Остаточности й Кінця ніколи не прийшов на Землю, щоб і наступні покоління людей знали щастя чистого повітря, голубих вод, зелених ланів і озонних лісів, щастя злагоди людини з Матір'ю-Природою.

І знову звертаємось до Шевченка. Питаємо його: що робити нам? І чуємо відповідь: "Борітеся — поборете!"

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ: БУТИ ЙОМУ ЧИ НІ?

(Редакційний коментар)

Початки політичного плюралізму, які зароджуються в Україні, треба вітати, хоч вони далекі від того, що ми називаємо демократією, чи навіть від тих процесів, які нині відбуваються в Польщі і Угорщині.

За останні роки ми бачили зародження різних неформальних об'єднань в Україні, паростки вільної преси, полегшення цензури. Дискусії навколо статусу української мови і її одержавлення і широкого, щоденного вжитку можна сприймати як позитивний крок вперед.

Треба також вітати широкі дискусії навколо нашої історичної спадщини, на тему "розстріляного відродження", реабілітацію діячів тієї доби, потвердження організованого голоду, частинну реабілітацію масових жертв сталінізму. Повернення народові його правди може допомогти йому випростати зігнутий хребет.

Усі ці позитивні зрушення мають, на жаль, свою зворотну сторону. В лютому ц. р. газета *Літературна Україна* надрукувала широкий проєкт "Програми Народного Руху України за перебудову". Абстрагуючись від похвальних чи негативних коментарів з нашого боку, ми можемо тільки сказати, що проєкт програми не є в цілості тим, з яким можна погодитися. Але справа не в тому. Ще перед опублікуванням проєкту програми НРУ українська філія КПРС почала шалену кампанію проти проєкту.

Якби це була нормальна, природна, "цивілізована" дискусія, то ще можна було б її сприймати. Але, на жаль, речники брежнєвщини в Україні вирішили користуватися тими методами, які в Україні стали нормою. Організована кампанія "листів трудящих" до преси, особливо збори на заводах і фабриках з обов'язковим засудженням НРУ, обвинувачення прихильників проєкту в "демагогії" і "політиканстві", з підтекстом, що вони "націоналісти" — усе це не може не викликати тривоги серед нашої громади.

Якщо київська бюрократія вважає за обов'язкове не допустити до існування НРУ, задушити його в колісці, то не секрет, як це керівництво буде поступати з тими неформальними групами, які ставлять більш далекосяжні вимоги до влади. Вже сьогодні видно, як чиновники у Львові і Києві розправляються з демонстрантами, як окремих діячів тримають по 15 днів в тюрмах. Нове законодавство, яке передбачає від трьох до десяти років ув'язнення за плюралізм, також тривожить і нас.

Не секрет, що влада хоче поділити український рух на

"дозволене" крило і "недозволене", протиставити Товариство української мови НРУ, НРУ — Українській Гельсінкській спілці, розгравати між чесними людьми і тим самим застрашити брехнею і інтригами, показати, що світлі роки сталінщини-брежнєвщини на Україні ще живуть і процвітають.

Коли сьогодні, у 1989 р., ніким не вибрані апаратчики, як Сльченко, Кравчук чи Щербицький нападають на чесних людей — це вершина підлости того перестарілого апарату. Того апарату, який прямо відповідає за всебічну руїну України.

Повернення до традицій сталінщини і брежнєвщини в Україні не може обійти мовчанкою також українська діаспора, зокрема та її частина, яка зацікавлена в розбудові зв'язків з українським народом на батьківщині. Похід проти Народного Руху України, погрози новими статтями Кримінального кодексу (ст. 7 і 11) за т. зв. антирадянську діяльність ставлять під знак запиту можливості справжніх зв'язків з Україною. Політичний плюралізм, концепція правової держави, конституційні права, про що сьогодні так багато пишеться в радянській пресі — це не абстрактні поняття. Дальшому топтанню основних прав українського народу партійною клікою в Україні, тих прав, які він здобув важкими жертвами, буде протиставлятися не тільки сам народ в Україні, але разом з ним його організована діаспора.

НАВИЩО ПІДНІМАТИ ЗАБОРОЛО?

(З приводу статті С. Гречанюка «З заборолом чи без заборола», надрукованої у *Літературній газеті*, ч. 43, 26 жовтня 1988)

Шановний Сергію Гречанюк!

Дуже цікавою і вартою уваги видалася мені Ваша стаття. Правда, вартою уваги саме тим, що в ній *не було* сказано. Постараюся пояснити, чому я так думаю.

Метою статті було, очевидно, осудити тих українських письменників і публіцистів, які борються за перебудову з опущеним заборолом: хочуть "здобути славу активних і мужніх", але позиції для відступу на всякий випадок забезпечують ("був штучно створений голод, але зате..."). Однак Ви, на мій погляд, у цій статті якось дивно уподібнюєтеся до Ваших колег, яких так рішуче осуджуєте.

"Без заборола" Ви виступаєте, по суті, лише один раз — проти "безпардонної розправи" над режисером Л. Танюком, вчиненої... "з відома міністра культури". Тут Ви дійсно б'єте по больовій точці, тим більше, що в результаті розправи потерпів не лише режисер, але й Молодіжний театр.

Але ж це — периферія Вашого опусу, а головним об'єктом нападу є публіцисти і письменники, боротьбу з якими повів український критик М. Слабошпицький у газеті *Юрмала* (в українській пресі, — обурюєтеся Ви, — для такої "вибухової" теми не знайшлося місця). І тут Ви — знову "без заборола" — безстрашно підтримуєте непримиренного українського критика-викривача. Але оскільки Ви не називаєте імен тих, кого викриваєте, то створюється враження, що Ви у всеозброєнні полеміки штурмуєте пустоту. Хто цей літератор, який пише роман про голод на Україні 1932-1933 років, а "в 60-70-их роках виступав жорстоким цензором подібних творів своїх колег?" Хто той другий письменник, що виступає тепер за швидке видання В. Винниченка і М. Хвильового, який "у благословенні для нього часи кидав вогнем-блискавицею проти невинних жертв кривавого терору"?

А втім, може ці імена не такі й важливі. По-моєму, взагалі полеміка про те, хто проти кого виступав і хто розкошував у "догласний" час, недоречна в рамках статті про актуальні проблеми нинішньої української публіцистики хоч би й тому, що виходить далеко за рамки теми.

І якщо розігнати хмару словесного пилу, піднятого цією полемікою, яка лише відводить від суті справи, то стає ясно, що справи з українською публіцистикою в епоху гласности маютья погано: Ю. Черниченко констатує "недостатню інтелектуальність", а Ви самі говорите про "провінціально неповноцінність". І можна було б лише

руками розвести, якщо б... Якщо б не знати, що є інша література, наявність якої Ви волієте не помічати. До неї, до цієї літератури, аж ніяк не підходять ні атрибути провінційальності, ні національного нігілізму, — про які говориться у Вашій статті, — ні вже, звичайно, недостатності інтелекту. І ніяк не можна закинути її представникам відсутність громадянської мужності.

Популярного визначення цієї літератури, яку Ви не помічаєте, і цього суспільного явища я не зустрічала, але назва, по-моєму, напрошується сама собою. Це — опір застоєві.

У Москві, що є більшою частиною епіцентром наших громадських "коливань", деякі імена того руху, що були, наперекір проголошеній гласності, до останнього часу також табу, тепер обнародувані. Поперше, О. Солженіцин. Але й А. Галіч, і Ю. Данієль й інші. І хоч на дуже багатьох, дуже важливих іменах і фактах все ще лежить тінь "напівгласності", огорожа заборон розхитана і продрівлена.

Але тут мова йде про гласність у Києві або прагнення такої. Так, Ви з жалем і співчуттям, у ширості яких я не сумніваюся, говорите про "очорнених" поетів — Євгена Гуцала і Ліну Костенко, про "зацькованих" (лапки тому, що це Ваші вирази) Григора Тютюнника і Бориса Харчука. Але як Ви можете "забути" при цьому ім'я українського поета Василя Стуса, який загинув у 1984 р. у таборі? Чому Ви не назвали публіциста-історика Гелія Снегір'ова, перекладача Миколу Лукаша, літературознавців-письменників Григорія Кочура і Бориса Антоненка-Давидовича? Чи, може, їх, на Ваш погляд, замало цькували, щоб вони удостоїлись Вашого співчуття, чи недостатні їх заслуги перед українською літературою? Чому Ви ігноруєте імена критиків-письменників Івана Світличного і Євгена Сверстюка? Хіба першочерговим завданням оновлення не є віддати належне подвижникам української культури, які в часи "бурхливого застою" не "стояли", а страждали за колючим дротом, бо "встали з колін", не чекаючи "наймилостивішого дозволу". У своїй статті Ви гнівно викриваєте "напівперебудовників", які бояться піднятися з колін вірнопопданства. Ну, а що Ви самі?

Як може читач судити, чи здатна українська критика і публіцистика "вийти на рівень громадянської мужності В. Распутіна, С. Залигіна, Ю. Черниченка...?", якщо літературно-критичні праці самостійно мислячих українських критиків читачеві взагалі невідомі? Кому в СРСР відомий Євген Сверстюк, який у 1971 р. написав по свіжих слідах О. Гончаревго *Собору* есей "Собор у риштованні"? Хто читав його есей "Іван Котляревський сміється"? Його поему "Гоголь" і багато іншого? Критиковані у 70-их роках *Собор* і його автор нині "прошені" і звеличені. Нагородою за риштовання духу, яке Євген Сверстюк вибудував своїми статтями і виступами перед громадськістю, були 7 років в'язниці і таборів та 5 років заслання.

Така ж доля спіткала й Івана Світличного (нині тяжко хворий). Є. Сверстюк, повернувшись у 1985 р. зі заслання, працює столярем — цю професію він набув у таборі...

Я не сумніваюся, що люди, такі як Г. Кочур і Є. Сверстюк, не потребують зовнішніх знаків громадянського достоїнства, вони носять їх у собі, незалежно від тієї чи іншої кампанії. Але чи байдуже українській культурі, що від неї відлучені найбільш самовіданні і талановиті її служителі? Чи має право українська культура — епохи гласности — так збіднювати, так обкратити сама себе?

Я назвала лише кілька імен замовчуваних діячів української культури. Серед них Г. Кочур і М. Лукаш офіційно "дозволені", але я писала про них тому, що вони невідривні від історії протистояння злу епохи застою.

Не можу повірити, що Вам, шановний Сергію Гречанюк, ці й багато інших достойних, хоч і не названих мною, імен невідомі. Якщо Ви широ осуджуєте "перебудовників"-перестахувальників, то чи не Ваш це обов'язок "почати з себе" і боротися за беззаборонну українську культуру з відкритим заборолом? Адже хтось повинен і на Україні почати ламати огорожу табу?

Не знаю, чи маю я право, з Вашої точки зору, я — емігрантка, звертатися до Вас, так би мовити, вмішуватися у "ваші" справи. Усе сказане вище мені підказала логіка, совість і почуття справедливості, якими я завжди стараюся керуватися. Це і спонукало мене написати Вам.

Я народилася у Києві в 1922 р. і жила там до еміграції в 1973-му. За професією я германіст. Від 1975 року живу у Західній Німеччині.

Листопад 1988, Дортмунд.

Роза Клопер

НОВІ КНИЖКИ У КНИГАРНЯХ В УКРАЇНІ...

Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті, в п'яти томах. Редакційна колегія: Г. Д. Вервес, Ю. Л. Булаховська, В. П. Ведіна, Т. Н. Денисова, М. Г. Жулинський, Д. В. Затонський, В. О. Коротич, Ю. М. Кочубей, І. П. Мегела, В. І. Шевчук (Київ: "Наукова думка", 1987-1988), тт. 1-3. Тираж 1,000.

Микола Воробйов, *Ожина обрію*, поезії (Київ: "Радянський письменник", 1988), 156 стор. Тираж 2,300.

Іван Драч, *Храм сонця*, поезії (Київ: "Радянський письменник", 1988), 124 стор. Тираж 8,000. До збірки входять: поеми "Чорнобильська мадонна" і переклад із старовірменської "З книги скорботних пісень" Григора Нарекаці.

Дмитро Павличко, *Рубаї*. Художнє оформлення І. В. Остафійчука (Київ: "Молодь", 1987), 248 стор. Тираж 8,000.

Євген Салевич, *Пісня жайворонка*, вірші (Київ: "Радянський письменник", 1987), 64 стор. Тираж 2,000. Перша збірка поета. Вступна стаття Олеса Лупія.

Валерій Шевчук, *Три листки за вікном*, роман-триптих (Київ: "Радянський письменник", 1986), 586 стор. Тираж 65, 000. Повісті охоплюють час від XVII до XIX ст. Передмова Миколи Жулинського. За цей твір автор одержав у 1988 р. Шевченківську премію.

Володимир Дрозд, *Подих чудесного* (Київ: "Молодь", 1988), 294 стор. Тираж 15,000. Оповідання та роман "Катастрофа".

Раїса Іванченко, *Зрада, або Як стати володарем*, роман (Київ: "Радянський письменник", 1988), 486 стор. Тираж 115,000. Із життя за часів Київської Русі IX ст., включає елементи слов'янської мітології.

Марина Корнійчук, *І в пам'яті, і в серці* (Київ: "Мистецтво", 1988), 148 стор. Тираж 8,000. Спогади у формі листів дружини й акторки про драматурга Олександра Корнійчука.

Іван Пільгук, *Немеркнучі легенди*, повісті (Київ: "Радянський письменник", 1986), 430 стор. Тираж 30,000. Окремі повісті про композитора Миколу Глінку, С. Гулака-Артемовського, М. Ге та Леся Курбаса.

Борис Янчук, *Незакінчена опера*, роман (Київ: "Радянський письменник", 1986), 234 стор. Тираж 50,000. Роман про композитора Миколу Леонтовича і його незакінчену оперу "На русалчин великдень".

А. П. Коваль, *Життя і пригоди імен* (Київ: "Вища школа", 1988), 238 стор. Тираж 20,000. Статті про походження українських пріз-

виш ще з дохристиянських часів, імен, та звернення побатькові...

Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська, ред. В. Русанівський, *Власні імена людей*. Словник-довідник (Київ: "Наукова думка", 1986), 310 стор. Тираж 83,000. Словник подає наголоси, походження імен, варіанти (включно з численними здрібнілими формами) та приклади вживання в поетичних творах.

Українська література XVII ст. Синкретична писемність, поезія, драматургія, белетристика (Київ: "Наукова думка", 1987). Редакція очолювана І. Дзеве́ріном. 600 стор. Тираж 139,450. Вступна стаття В. Кречотня.

Василь Скуратівський, *Берегиня*. Оповідання, новелі (Київ: "Радянський письменник", 1987) 280 стор. Опис давніх і сучасних народних звичаїв в Україні, фолкльору, поведінки, переписів. Багатоілюстрована.

...У ПОЛЬЩІ. Тадей Карабович, *Вологість землі* (Варшава: Українське суспільно-культурне товариство, 1986), 32 стор. Перша збірка поезій талановитого молодого поета.

...НА ЗАХОДІ. Віра Вовк, *Іконостас України*, містерія (віршована п'єса) (Ріо де Жене́йро, 1988), 50 стор. Кольорові репродукції картин Юрія Соловія та Зої Лісовської.

Матей Номис, *Приказки, прислів'я і таке інше*, 1-ше вид. 1864, 2-ге вид. з додатками (Савт Бавнд Брук: вид. фонд Владики Мстислава, Митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі, 1985). Крім головної, є і додаткова книжка зі статтями Петра Одарченка, Богдана Струмінського, Наталі Кононенко-Мойл і Юрія Шевельова. 70 дол. Подарункове видання у коробці.

Дмитро Кислиця, *Світе ясний*. Від ріки Вовчі з Наддніпрянщини до ріки Св. Лаврентія на Оттавщині (Оттава: "Нові дні", 1987), 450 стор. Спогади мовознавця, педагога та колишнього редактора журналу *Нові дні*.

Перша світова конференція українських молодечих організацій (1982). Ред. Слава Рубель і Любомир Романків (Торонто: СКВУ, 1989). 118 стор. Доповіді, протоколи та інші матеріали з конференції. «Before the Storm: Soviet Ukrainian Fiction of the 1920s» George Luckyj, ed., Yuri Tkacz, trans. Ardis: Ann Arbor, 1986 c. 266 pp. Переклад оповідань: М. Хвильового, Г. Епіка, Г. Шкурупія, А. Любченка, Ю. Яновського, В. Гжицького, В. Підмогильного, О. Слісаренка, Г. Косинки, І. Сенченка, М. Йогансена, В. Домонтовича, О. Досвітнього, М. Івченка, Ю. Вухналя, О. Вишні та Б. Антоненка-Давидовича.

Volodymyr Z. Gzhytsky, «Night and Day» Ian Press, перекладач (Едмонтон: Canad. Inst. Ukr. Studies, 1988), 242 стор. Крім перекладу повісті, додано вступну статтю про автора, бібліографію та пояснення деяких слів.

Orest Subtelny, «Ukraine: A History» (Торонто: Univ. of Toronto Press &

Canad. Institute of Ukrainian Studies, 1988), 666 стор. Охоплює всю історію України, зупиняючись головню на ХХ столітті, аж до 1988 р.

Wasył Stus, «Du hast dein Leben nur geträumt» (Гамбург: Gerold und Appel, 1988), 153 стор. 18 НМ. Понад сто поезій зі збірки поета *Палімпсести*. Переклад і післяслово Анни-Галі Горбач, вступ Е. Вольфгайма.

Олександр Хахуля, *Б. Антоненко-Давидович у пазурях чекістів*. Передмова та переклад з російської мови Дмитра Чуба (Мельборн: вид. "Ластівка", 1987), 216 стор. Автор описує перебування з письменником у таборах смерти, а пізніше дружбу і зустрічі після звільнення.

Володимир Винниченко, *Поклади золота*, роман (Нью-Йорк: УВАН, 1988), 268 стор. Вступна стаття Григорія Костюка. Перша публікація соціально-детективного роману, написаного 1927-1928 рр., про події тих часів в Україні та за кордоном.

Зібрала Л. М. Л. О.

Про авторів

- Юрій Коломиєць** — поет, інженер, автор кількох поетичних збірок. Живе у США.
- Анатолій Дімаров** — письменник і редактор (працював у видавництві "Радянський письменник"), автор багатьох збірок оповідань, романів *Його сім'я*, *Ідол*, *І будуть люди*, *Біль і гнів*. Живе у Києві.
- Ольга Самійленко** — професор російської мови та літератури Гаучер коледжу. Працювала в Американській державній комісії дослідження причин голоду в Україні в 1932-1933 рр.
- Ліда Палій** — поет, прозаїк і перекладач. Займається також графічним оформленням, малярством і фотографією. Постійний співпрацівник *Сучасности* — у цьому числі містимо п'ятдесятю її публікацію. Живе в Торонто.
- о. Мелетій Войнар** — дійсний член НТШ, професор орієнтальних наук та канонічного права у Католицькому університеті у Вашингтоні. Помер 22 липня 1988 р.
- Віктор Сабаль** — публіцист і совєтознавець, живе в Німеччині.
- Степан Сапеляк** — поет, переслідуваний за друкування його творів на Заході; 1973 р. засуджений на 5 років ув'язнення і 3 роки заслання. Живе у Харкові. Найновіша збірка поезій *З гіркотою у камені* ("Сучасність", 1989).
- Галина Плужник-Білоус** — дружина репресованого письменника, живе в Америці.
- Ольга Фроляк-Еліяшевська** — колишня учасниця українського підпілля, в'язень німецького концтабору в Равенсбрюку.
- Петро Потічний** — професор політичних наук у МакМастерському університеті, дослідник ХХ століття.
- Петро Одарченко** — літературознавець.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1989 РІК:

	ОДНО ЧИСЛО:	РІЧНО:
Німеччина:	8 DM	80 DM
Великобританія:	2 фунти	20 фунтів
Канада:	5 кан. дол.	50 кан. дол.
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Австралія:	Mr. D. H. PYROHIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	Ізраїль:	Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 19 Bat — Yam
Аргентина:	Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	Канада:	Sučasnist / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
Велико- британія:	Sučasnist / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	США:	Sučasnist / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892
		Швайца- рія:	Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainianische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Атена Пашко

НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії

1989, 168 стор.; тверда кольорова обкладинка. Переднє слово Михайлини Коцюбинської; мистецьке оформлення Опанаса Заливахи; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15 ам. дол.

Про творчість авторки нашої найновішої збірки поезії в своєму передньому слові Михайлина Коцюбинська стверджує, між іншим, таке: «Корінням своїм поет проростає в рідну землю, в минуле свого краю. [...] В] поезії такого типу — поезії жіночній — велике місце займають мотиви інтимні, тема кохання. ... Кохання високе, за найвищими людськими мірками, на найвищих регістрах...».

Степан Сапеляк

З ГІРКОТОЮ В КАМЕНІ. Поезії

1989, 160 стор. Переднє слово Ол. Борисенка, кольорова обкладинка Григорія Гірчака, ілюстрації Валерія Бондаря, мистецьке оформлення Ігоря Бондаря; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-017-X Ціна: 10 ам. дол.

Збірка поезії — вірші Степана Сапеляка, написані в ув'язненні, на засланні, а також уже «на волі». Про творчість автора в своєму передньому слові Олександр Борисенко стверджує, між іншим, таке: «Образ Сапеляка і не абстрактний і не нейтральний, його фарби виразно національні, фольклорні, релігійні. Тут спектр широкий і багатий. Не кажу вже про князів, Гонту, Скорододу, Мазелу, Боляна і Кобзаря, похід Ігоря чи шаблю Мамая, але саму стилістику».

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Tel.: (089) 26-37-73

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933